

TOLBERT, EEN RANDVEENONTGINNING

1025 JAAR VERANDEREND LANDSCHAP

GEERT HADDERS

Onder redactie van
Jan R. Bolling, Epko H. Bult, Bralt Hovinga en Marina van der Ploeg

Bronsema Bosman BV
Uitgeverij

2007

COLOFON

Productie: Deze uitgave is een coproductie van Uitgeverij Bronsema Bosman te Leek, de Historische Kring gemeente Leek en omstreken en de Stichting Oudheidkamer Fredewalda te Tolbert.
Juni 2007.

Projectcoördinatie: Jan R. Bolling

Vormgeving: Marten Ipema

Druk: Scholma Druk, Bedum

Deze uitgave kwam mede tot stand door een financiële bijdrage van:

- Gemeente Leek,
- Rabobank West-Groningen, Leek en
- Univé Westerkwartier en Noordenveld, Leek.

Afbeelding omslag voorzijde: Een gedeelte van blad 23 van de militair-topografische kaarten van Huguenin uit 1821 met daarop rechtsboven een bewerking van de geschiedenisplaat van Johan H. Isings ('Brabants dorp in de vijftiende eeuw'). Drie door Isings getekende gebouwen zijn op deze afbeelding vervangen door Tolberter exemplaren.

De foto links daarvan is de Zuiderweg te Tolbert, vanaf de Hoofdstraat gefotografeerd omstreeks 1950. Onder een van de zes getekende schema's, die een bijdrage leveren aan het in beeld brengen van 1025 jaar veranderend landschap.

Omslag achterzijde: De Hoofdstraat in Tolbert omstreeks 1935 met naar links de Zuiderweg.

Afbeelding titelblad: Opstreckende percelen ten westen van de Tolbertervaart.

Het illustratiemateriaal, voor zover niet vermeld, is gemaakt door en/of afkomstig uit:

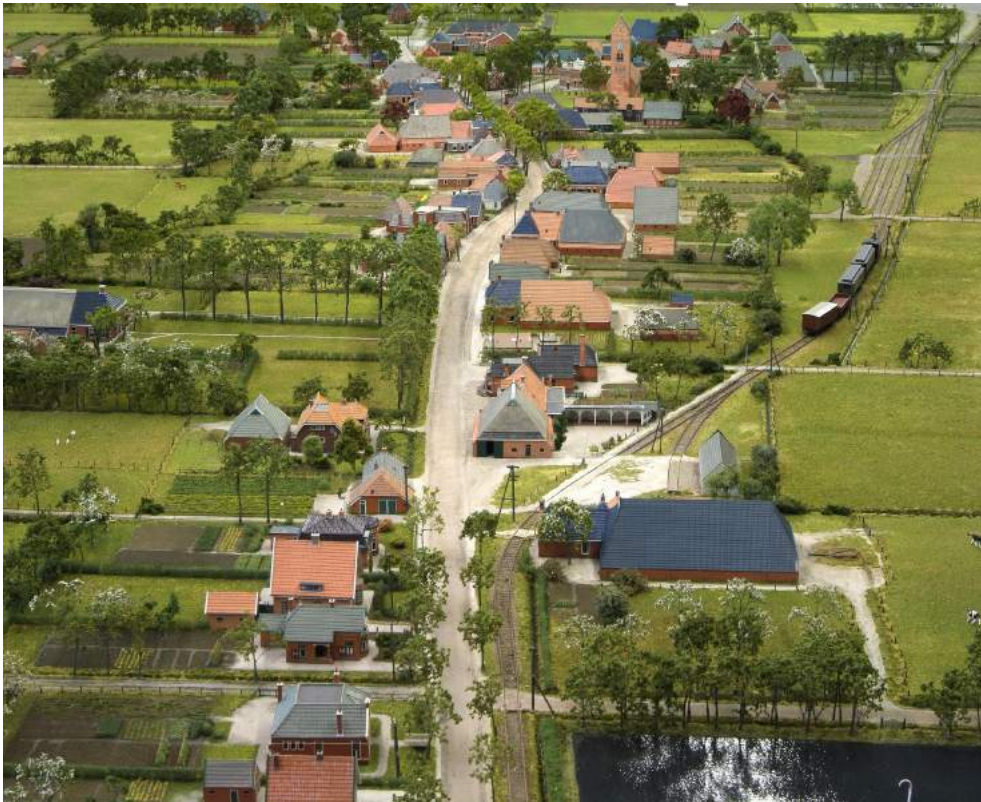
- Ina Broeils (getekende dwarsdoorsneden);
- Slagboom en Peeters, Airport Teuge (Gld.) (luchtfoto's);
- Jurrien de Vries (kleurenfoto's 2007);
- Dorpsarchief Tolbert en het Fredewalda-archief Tolbert.

EAN/ISBN 9789070573300

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaardigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

TOLBERT, EEN RANDVEENONTGINNING

1025 JAAR VERANDEREND LANDSCHAP

Lintbebouwing in Tolbert, vanaf De Holm gezien, is kenmerkend voor een randveenontginning (maquettedorp Tolbert omstreeks 1900-1930, foto Roelof Feringa, 2003).

INHOUDSOPGAVE

5	1. Tolbert vier feest in 2007
6	2. De fysische basisstructuur
8	3. Randveenontginningen
9	4. Exploitatievormen
12	5. Het voormalige 'Nyen Oorter veen'
14	6. Veranderend landschap als rode draad
15	7. Kolonisatie
17	8. Opstreckende verkaveling aan de primaire ontginningsas
21	9. Kerkstichting
23	10. Het pad als secundaire bewoningsas
28	11. 'Den nieuwen leijdijk'
30	12. 'Dorpsbeeld Tolbert' in de vijftiende eeuw
33	13. Vreemde ogen dwingen
36	14. Landschapstaal
40	15. Namen in en om Tolbert
44	16. Hoe Auwema 'Nienoord' weerstond
46	17. 'Gluren bij de burens' in 1800
49	18. Tolbert en omstreken in 1821
53	19. Uitzonderingen op een regel
56	20. Groen wordt rood
60	21. Het ontsnapte land?
64	Geraadpleegde bronnen

1. TOLBERT VIERT FEEST IN 2007

Het zoveel-jarig bestaan van een dorp of een stad – in dit geval 1025 jaar – wordt meestal gekoppeld aan het jaar waarin de naam of een afgeleide ervan voor het eerst op schrift is gesteld. De ‘jarige’ is meestal ouder. Eerste kolonisten die de buurt bevolkten, hadden andere dingen aan hun hoofd dan direct een naam te bedenken.

Niet zo lang vóór het jaar 1000 dook de naam *Fredowalda* op in een goederenlijst van de Abdij van Werden (nu Duitsland). *Vredewold* als een bewoonbare zandrug. Op een bepaald moment (ná 982) en op een bepaalde plek ontwikkelde zich *Antique-Bert* (= Oude Buurt = Oldebert = Tolbert). Dan heeft al een volgende koloniatiefase plaatsgevonden. Je kunt je dorp pas ‘oude buurt’ gaan noemen wanneer er van een ‘nieuwe buurt’ (= Niebert) sprake is. Door de namen Tolbert, Niebert en Nuis (= nieuw huis) is een deel van de kolonisatierichting verklaard. Vanuit Tolbert westwaarts. Zij die ooit vanuit Tolbert in oostelijke richting zijn getrokken, kwamen midden in een woldstreek terecht. Hun nazaten wonen bijvoorbeeld in Midwolde.

Tolbert, een randveenontginning. Wie nu naar overblijfselen ervan zoekt, zal geen veen meer vinden. Dat is er wel geweest. Het hoogveen was voor de middeleeuwse landbouw in zo’n ontginningsvorm zelfs een voorwaarde. Tolberter en andere boeren op de zandrug Vredewold hebben ertoe bijgedragen dat er al veel veen verdwenen was voordat anderen er turf van wilden maken.

Tolbert heeft in een voortdurend veranderend randveenontginningslandschap een centrale rol vervuld.

De omgeving van Tolbert op de kaart 'Descriptio Phrisiae Orientalis' uit deel II van Christiaan sGrootens atlas uit de periode 1588-1592 (Biblioteca Nacional, Madrid). Op de foto het centrum van Tolbert omstreeks 1920.

Wat ontginningsstructuren betreft, onderscheiden Tolbert, Niebert en Nuis zich nauwelijks van elkaar. De dorpsontwikkeling van Tolbert wijkt

er wel van af. Niet alleen in ouderdom. De speciale positie van Tolbert is gemakkelijker 'te verklaren' door de omgeving erbij te betrekken.

Tolbert is niet alleen wat landschappelijke veranderingen betreft een uniek dorp. Waar elders worden subsidiegelden voor het 1025-jarig dorpsfeest op de oudejaarsavond, die aan het feestjaar 2007 vooraf is gegaan, veilig gesteld door B & W van de gemeente Leek in een kookpot te stoppen? Het vuur hoefde voor een vlotte toezegging ervan niet eens zo hoog opgestookt te worden.

2. DE FYSISCHE BASISSTRUCTUUR

Ieder landschap in zijn oorspronkelijke, natuurlijke vorm heeft direct of indirect invloed uitgeoefend op de eerste intrede van de mens daarin. Wat onder invloed van natuurkrachten in de periode, voorafgaand aan menselijke bemoeienis tot stand is gekomen, noemen we de fysische basisstructuur. 'Fysisch' betekent: betrekking hebbend op de natuur.

Het oorspronkelijke landschap, gevormd door ijs, wind en water, is moeilijk te beschrijven zonder het gebruik van topografische namen. De zandrug Vredewold, gelegen in het Zuidelijk Westerkwartier, is eigenlijk een overgangsgebied tussen de Drentse zandgronden en de Groninger kleigebieden. Sinds 23 juni 2006 staat bij Lutjegast een kunstwerk. 'De Baak' markeert daar het eindpunt van het Drents Plateau. Tien op elkaar gestapelde zwerfkeien staan op de overgang van de Drentse zandgronden naar het Groninger zeekleigebied. Een bewijs dat de natuur niet bij de huidige provinciegrenzen is opgehouden.

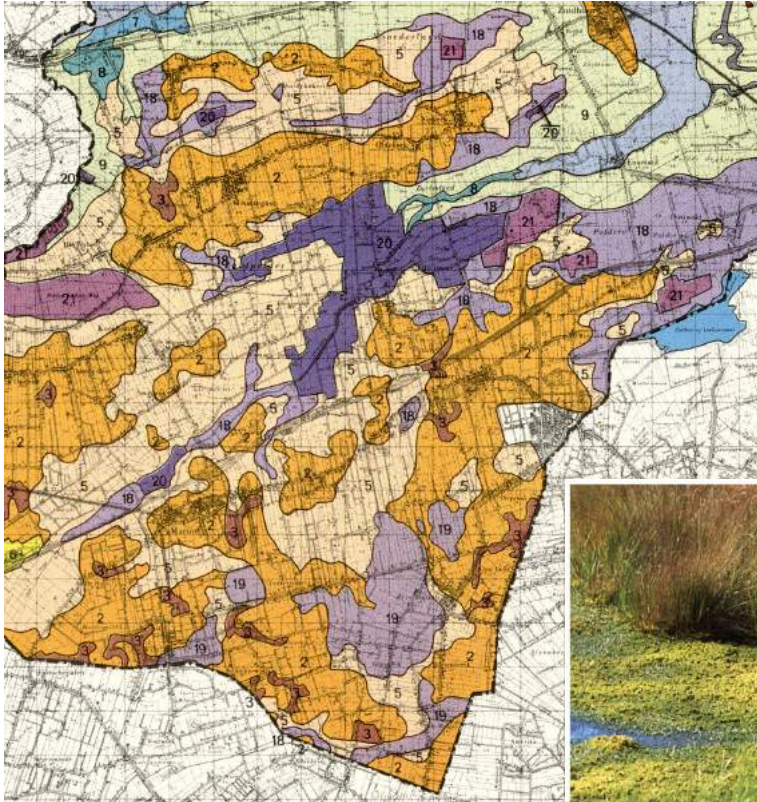
Zandruggen, ontstaan door het schuiven van naast elkaar gelegen ijslobben, zijn in de fysische basisstructuur (beeld)bepalende elementen. Na smelting van het landijs bleef een mengsel van puin, gruis, zand en klei achter: keileem. De meest zuidelijk gelegen zandrug Vredewold werd vestigingsplaats voor de dorpenrij Marum, Nuis, Niebert, Tolbert, Midwolde, Lettelbert en Oostwold.

De laatste ijstijd was een periode zonder landijs. De ondergrond was permanent bevroren. Het was droog en er kwamen grote luchtdrukverschillen voor. Zonder begroeiing, die gronddeeltjes vasthield, kreeg de wind vrij spel. Een laag dekzand werd aangevoerd. Toen het klimaat 10.000 jaar geleden warmer en vochtiger werd, steeg de zeespiegel en nam de neerslag toe. Afgestorven plantenresten hoopten zich in lager gelegen delen op tot veenpakketten. Zo ontstond laagveen tussen de zandrug Vredewold en de noordwestelijk ervan gelegen zandrug Langewold.

Vanuit laagten ontwikkelde zich ook veen op de meer hoger gelegen zandgronden. Onder invloed van voedselarm regenwater vormde zich een

Het Zuidelijk Westerkwartier op de overzichtskaart bij het rapport 'Fysische geografie van de provincie Groningen', Provinciale Planologische Dienst Groningen, 1983.

2 = glaciële ruggen, 3 = laagten binnen glaciële heuvelruggen, 5 = dekzandvlakten en -welvingen, 6 = stuifzandcomplex, 8 = oeverwallen en (geringe) inversiewelvingen, 9 = getij-afzettingsvlakten, 11 = zeeboezemvlakten, 18 = ontgonnen veenvlakten, 19 = veenkoloniale ontginningsvlakten, 20 = petgaten en aangemaakte petgaten en 21 = complex van (aangemaakte) petgaten.

Op de foto veenmos, waaruit weer 'levend' hoogveen ontstaat in het Fochteloërveen (2005).

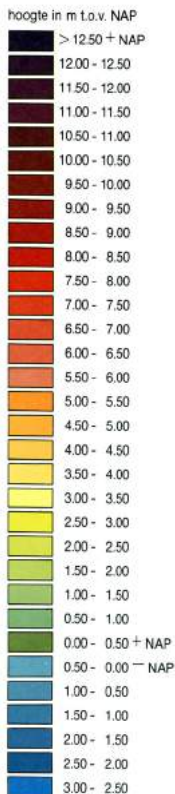
hoogveenpakket. Zo is het overgrote deel van het dekzandlandschap in het Zuidelijk Westerkwartier bedekt geweest met veen. Kreeken en riviertjes voerden vanaf de hogere gronden overtollig water af naar zee. Zo ontsprong de (Oude) Riet in het hoogveen ten westen van Marum. Het zeewater kwam steeds hoger en drong steeds verder landinwaarts. Tot in het dal tussen Langewold en Vredewold werden eb en vloed merkbaar. Door de stroming werd in het beekdal veen opgeruimd. Waar het in de nabijheid van de geulen bleef liggen, werd klei afgezet: klei-op-veen. De eerder afgezette keileem was er de oorzaak van dat het water niet in de bodem wegzakte. Het bleef nat. Er ontwikkelden zich naast veenpakketten elzenbroekbossen. Het gevolg was een beeldbepalende woldvegetatie, verankerd in latere topografische namen als Langewold, Vredewold, Wolddiep(je), Lucaswolde, Midwolde en Oostwold. Aan de zuidzijde van het Leekstermeer komen namen voor als Roderwolde, Leutingewolde en Foxwolde.

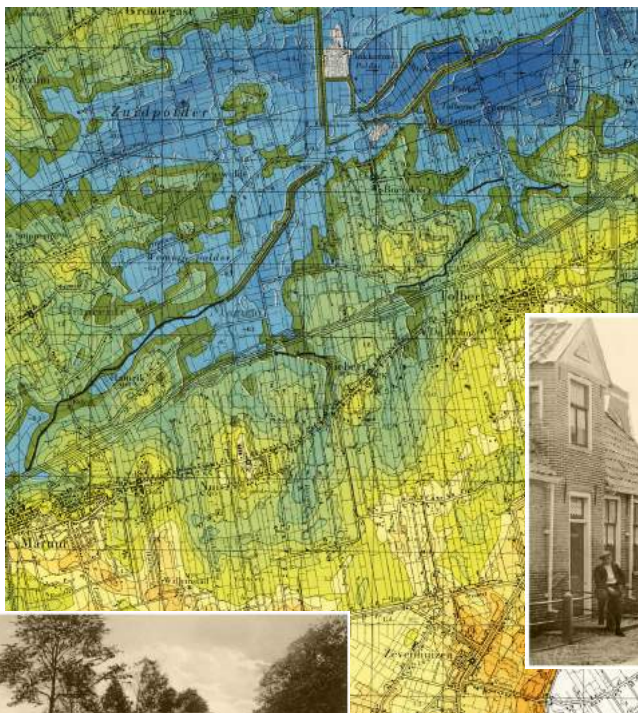
3. RANDVEENONTGINNINGEN

Wie Tolbert wil doorgronden en structuren in het dorp en in het omringende landschap wil herkennen, zal terug moeten naar de wortels. Dat is de tijd waarin begonnen werd met het oudste beroep ter wereld: ontginner. Ongeveer 1025 jaar geleden nam het omzetten van natuurland in cultuurland een aanvang.

Randveenontginningen zijn volgens de Duitse geograaf Wassermann nederzettingen die daar voorkomen 'waar ongecultiveerde hoogveenmoerassen aan het nederzettingsgebied grenzen'. Het nederzettingsgebied is in dit geval de zandrug Vredewold. Tolbert, Niebert, Nuis en Midwolde kunnen, samen met zeventien Drentse wegdorpen (zoals bijvoorbeeld Koekange en Ruinerwold), beschouwd worden als randveenontginningen. Allemaal als in een krans rondom het Drents Plateau gelegen. Ten tijde van het ontstaan van de fysische basisstructuur was er van een provinciegrens tussen het Zuidelijk Westerkwartier en Noord-Drenthe geen sprake. Voor de situatie op Vredewold was het 'Nyen Oorter veen' bepalend. Een hoogveenmoeras

Een fragment van de hoogtelijnenkaart van de provincie Groningen, blad 4, schaal 1:50.000 (Provinciale Planologische Dienst Groningen, 1988).

Op de foto boven de gewezen randveenontginning Tolbert (vanuit het centrum richting De Holm gefotografeerd in 1920) en onder het Hoofddiep in de voormalige veenkolonie Zevenhuizen (omstreeks 1925).

dat vanaf het begin van de zestiende eeuw zo werd genoemd omdat de bewoners van de borg Nienoord het toen in bezit hadden gekregen.

Nederzettingen bij of in het veen kunnen het best vergeleken worden op basis van de manier waarop het veen in het verleden door exploitatie werd ontsloten. Eerst is er het streekdorp-op-zand. Aan de rand van het hoogveen. Vanaf een zandrug werden zowel de laagveengronden als het hoogveen ontgonnen. Vanaf het ontstaan in de middeleeuwen is deze nederzettingenvorm volledig agrarisch: de randveenontginning. Vervolgens ontstaat vanaf de vroege zeventiende eeuw de door ondernemers aangelegde veenkolonie, met een kanaal als hoofdvas. In de eerste fase een veenkolonie wordt deze na de veenaafgraving een agrarische nederzetting met (soms) aanvullende nijverheid. Beide vormen komen in het 'Nyen Oorter veen' voor. Van de middeleeuwse randveenontginningen op Vredewold was die van Tolbert bijna zeshonderd jaar ouder dan de commerciële turfgraverij, die rond 1560 begon.

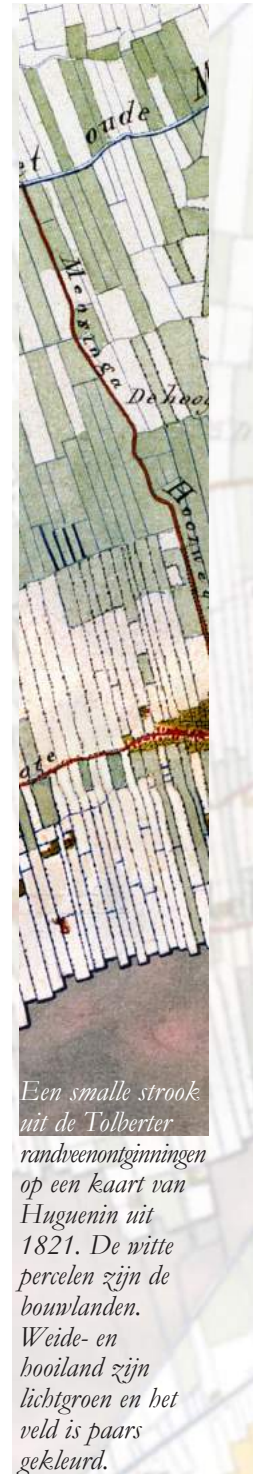
4. EXPLOITATIEVORMEN

De middeleeuwse landbouw in een randveenontginning kent drie exploitatievormen: de grondgebruiktypes bouwland, groenlanden en het veld. In de Vredewoldse randveenontginningen lagen de groenlanden ten noorden van de (oorspronkelijke) primaire ontginnings- en bewoningsas. Het bouwland en het veld lagen ten zuiden van de daaraan gelegen boerderijen.

1. Bouwland

In randveenontginningen is het aanmaken van bouwland een bewerkelijke exploitatievorm, op basis van een techniek die in de middeleeuwen was ontstaan: akkerbouw op veen (bovenveencultuur). Door een fijnmazig ontwateringssysteem, intensieve bewerking van de bovenlaag en blootstellen aan de lucht klomk het veen in. Wateroverlast was een onvermijdelijk gevolg. Opstreckende verkaveling bood in de eerste eeuwen mogelijkheden nieuwe akkers aan te maken in het hoger gelegen veen. Het bouwland bleef op peil, maar kwam daardoor steeds verder van 'huis' (= boerderij) te liggen. Op den duur waren ingrijpende maatregelen nodig.

Verder naar 'achteren', in zuidoostelijke richting, werden de condities in het 'Nyen Oorter veen' steeds natter. Het traditionele tweespan van winter- en zomerrogge moest opgegeven worden. Mestboekweit kwam voor zomerrogge in de plaats. De latere inzaai hiervan maakte het een waardig alternatief voor de inmiddels 'waterzuchtige' en onkruidgevoelige veenakkers. Tegenover de voordelen van boekweit op het gebied van onkruidbestrijding stond een groot risico: late nachtvorst kon de gehele oogst doen mislukken. Bovendien was na zeven tot tien jaren boekweitten de bodem volledig uitgeput.

In de bovenveencultuur werd gebruik gemaakt van plaggenbemesting. 'Groene' plaggen, die in het beekdal ten noorden van Tolbert, Niebert en Nuis gestoken werden. Dat waren plaggen met kleiresten als bodemvoeding. Niet te verwarren met de heideplaggen uit de potstal in de esdorpencultuur. Die vorm van bemesting is van veel latere datum (ná 1600).

2. Groenlanden

Bovenveencultuur heeft alle elementen in zich van akkerbouw. Zonder een stevige groenlandbasis kon die niet tot ontwikkeling gebracht worden. De grootte van de veestapel, met als belangrijkste taak de mestvoorziening, bepaalde de capaciteit van de akkerbouw.

In de opstreckende verkaveling van Tolbert, Niebert en Nuis lagen de beste wei- en hooilanden in het beekdal van de (Oude) Riet, het Oude Diep (Wolddiep) en de Matsloot. Op 16 december 1713 is er in het HAN* sprake van een koopbrief, "waarbij Elinck Auwema verkoopt aan Carel Ferdinand graaf van In- en Kniphuisen negen *matten* hooiland onder Tolbert nabij de *matsloot*". Hooiland werd gemeten in 'mans- of mannematten', kortweg 'matten' genoemd. Vandaar de naam: Matsloot.

In de eerste ontginningsfase werden elzenbroekbossen geschikt gemaakt voor de veehouderij. *Broekmaden, Broeksloot, Broeckborne* en *Noordwijker*

Broeck zijn benamingen die in het HAN voorkomen.

Door kappen en begrazing nam de bomengroei af en kreeg het gras in de lagere delen de overhand.

De Matsloot bij 't Kret richting Enumatil, met op de rechteroever een broekbosvegetatie (foto 2007).

Het lage, moerassige land ten noorden van de Matsloot en ten zuiden van de Dijkenweg (foto 2007).

Het steken van 'groene' plaggen voor bemesting van de akkers remde de bomengroei eveneens. Gemeenschappelijk eigendom van weide- en hooilanden werd aangeduid als 'meenscheren', 'gemene weiden' en 'mandeland' (mandelig betekent gemeenschappelijk). Wanneer een gebied door eenvoudige begreppeling in kleinere hoeveelheden was verdeeld, kregen gemeenschappelijke eigenaren middels verloting een deel toegewezen. Er was kwaliteitsverschil door hoogteligging, vochtigheidsgraad en slibafzetting.

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw vond wisselbouw plaats. Weiland werd na jaren omgeploegd om er graan op te verbouwen. Akkerbouwpercelen liet men weer groen worden. Hoewel dit proces zich langzaam ontwikkelde, waren de resultaten van dien aard dat een dergelijke verhoging van bodemvruchtbaarheid door tijdgenoten werden gemeld.

* De letters HAN zijn een afkorting van Huisarchief Nienoord, volledig omschreven als *'Inventaris van het Huis-archief van DE NIENOORD, gedeponereerd in het Oud-archief in Groningen, opgemaakt door Mr. J.A. Feith, Commies-chartermeester bij het Oud-archief in Groningen'* (Groningen, 1890). Het 'Oud-archief' maakt nu deel uit van de Groninger Archieven.

3. Het veld

Het veld is het nog niet ingezaaide of op een andere manier tot ontginning gebrachte deel van de opstrek. Ongecultiveerde (hoog)venen werden tot 1500 gezien als een bijna onuitputtelijke bron van nieuwe akkerlanden. Het veld in de randveenontginningen van Tolbert, Niebert en Nuis heet vanaf die tijd 'Nyen Oorter veen'. Dan gaan vreemde ogen dwingen. Aanvankelijk was het veld niet of nauwelijks verdeeld.

Auwema had zijn stuk veenveld in 1567 af laten grenzen. Verder was er sprake van 'buurveen'. Gemeenschappelijk gebruik stond daarbij voorop: schapen weiden en boekweit verbouwen.

Dat grensbepalingen in het aanvankelijk uitgestrekte veenveld gemakkelijk tot problemen leidden, bleek in 1545. De Tolberter burens waren, gesteund door Nieberter landeigenaren, van mening dat de monniken van de abt van Aduard zich al turfgravend op hun terrein hadden begeven. Vanuit 'Ter Helle' in Noord-Drenthe waren zij in de ogen van de Tolberters te ver de gewestgrens overgestoken. Het duurde al met al tot 1559 alvorens er een

Een van de laatste restjes rustend hoogveen in het Zuidelijk Westerkwartier: de Jilt Dijksbeide ten noorden van de 'Leidijk' tussen Marum en Opende.

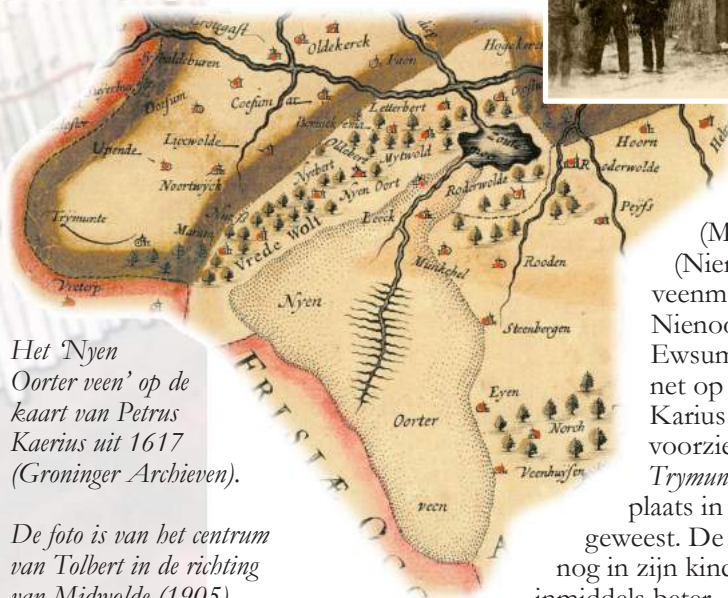
afrondding kwam in deze kwestie. Op het kerkhof van Tolbert werd recht gesproken. De proceskosten waren inmiddels zo hoog opgelopen dat er maar één mogelijkheid over bleef. Wigbold van Ewsum jr. betaalde, in ruil voor het bewuste stuk veen aan de Zwarte Riet (de Leeke). Waar twee honden vechten om een been . . . .

Van het veld, dat in de bovenveencultuur van de randveenontginningen op Vredewold een belangrijke rol heeft gespeeld, is in Tolbert niets meer over. Het grootste deel van het 'Nyen Oorter veen' is als turfjes verturfd. Die zullen in rook zijn opgegaan. De boeren in de randveenontginning hebben de rest 'verwerkt' tot akkers en andere landen. Het tempo waarin dat gebeurde lag beduidend lager dan bij de commerciële turfgraverijen.

5. HET VOORMALIGE 'NYEN OORTER VEEN'

Op de kaart van Petrus Karius uit 1617 strekt het 'Nyen Oorter veen' zich uit in het huidige grensgebied van Zuidwest-Groningen en Noordwest-Drenthe.

Aan de oostzijde van dit veen liggen (van zuid naar noord) *Veenhysen, Norch, Eyen* (Een), *Steenbergen, Rooden, Munkebel* (het voorwerk Terheijl) en *Roderwolde*. Aan de noordwestzijde gaat het om *Marum*,

Het 'Nyen Oorter veen' op de kaart van Petrus Karius uit 1617 (Groninger Archieven).

De foto is van het centrum van Tolbert in de richting van Midwolde (1905).

Nuyß, Nyebert, Oldebert (Tolbert), huis *Bennickema* (Benkema) en *Mytwold* (Midwolde). *Leeck* en *Nyen Oort* (Nienoort) liggen in het veenmoeras. Ten aanzien van Nienoort is dat niet juist. De Van Ewsums bouwden hun optrekje nog net op Midwolder zandgrond. Voor Karius ligt het van veel bomen voorziene *Vrede Wolt* in Drenthe. *Trymunte* zou dan de meest zuidelijke plaats in Stad en Ommelanden zijn geweest. De toenmalige cartografie stond nog in zijn kinderschoenen. Wij weten inmiddels beter.

Voor de agrarische ontwikkelingen in en om Tolbert, Niebert, Nuis en Midwolde is het 'Nyen Oorter veen' bepalend geweest. In het Coendersbos te Nuis is nog een klein stukje hei aan de ontginningsdrang ontsnapt. Wie vandaag de dag aan heide denkt, ziet meestal een beeld voor zich van een grote, stille heide met schaapskudde, herder en hunebed. Een geromantiseerd beeld dat er vanaf 1913 bij de kinderen op de toenmalige lagere scholen letterlijk en figuurlijk is ingeprent. Met behulp van de aardrijkskundige schoolplaat.

Het geschilderde hunebed op de achtergrond brengt ons bij het volk dat de aanzet heeft gegeven tot de vorming van het oudste cultuurlandschap: de heide. Vertegenwoordigers van de Trechterbekercultuur hebben als eersten de heide een kans gegeven aan het bos te 'ontsnappen'. Kozen oudere volkeren bij voorkeur oevers van rivieren en meren tot hun tijdelijke woonplaats, de hunebedbouwers maakten openingen in het bos om akkers aan te leggen. Daar gingen zij ook wonen. Het bos werd omgehakt en verbrand. De humuslaag verbrandde mee. De verkregen vruchtbaarheid duurde daardoor kort. Nieuwe akkers werden ontgonnen. De oude bleven braak liggen. De vrij beperkte veestapel kon er grazen. Het begin van heidevorming was daardoor geschapen. De lichtomstandigheden veranderden door de houtkap. Zonder menselijke ingrepen 'loopt' een heideveld vanzelf weer vol met bomen, struiken en gras. Nog relatief jong behoren heidevelden, door rooibouw ontstaan, tot de oudste cultuurlandschappen.

'De Drentsche heide', in 1913 geschilderd door A.H. Gouwe. 'Vertaald' naar de situatie in het 'Nyen Oorter veen' zou dit het hunebed van Steenberg en zijn geweest.

Van een grote, stille heide, zoals op de schoolplaat afgebeeld, was aan de Tolbertse kant in het begin van de twintigste eeuw al lang geen sprake meer. In de middeleeuwen en nog lange tijd daarna zagen heidevelden er geheel anders uit.

Intensieve beweiding, waarbij veel schapen op een klein stukje heide graasden, ontbrak. Onder een lichte begrazingsdruk waren uitgestrekte heidevelden destijds veel rijker aan grassen, struiken en bospartijen.

6. VERANDEREND LANDSCHAP ALS RODE DRAAD

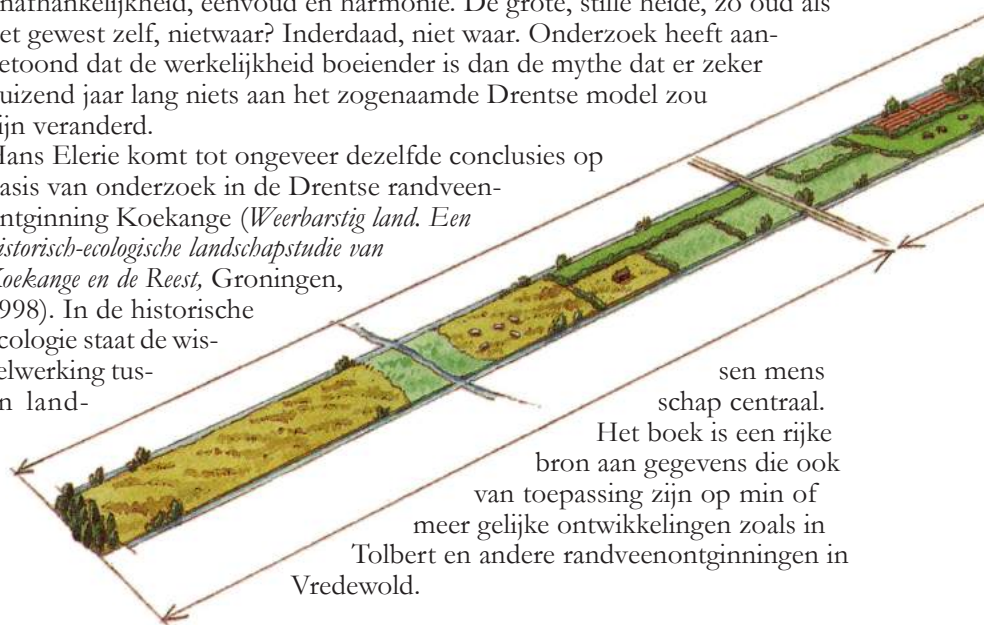
Een voorbeeld van een boerenkavel aan de Koekanger Aa, tweehonderd jaar geleden. De tekening bestrijkt ongeveer vier kilometer, maar de totale opstrek is tussen de zes en zeven kilometer lang en beslaat ook het nog te ontginnen 'veld', waarvan het begin uiterst rechts zichtbaar is. (Tekening: Herman Dorgelo, Nieuwsblad van het Noorden, 12 september 1998).

Op de foto een deel van een weidegebied tussen bousingels (landgoed Coendersborg te Nuis, 2006).

Veranderend landschap is overal en van alle tijden. In de middeleeuwen weken de exploitatievormen niet af van die uit de negentiende eeuw. Het landschap waarin ze gebruikt werden, was echter volstrekt anders. Dat veranderde voortdurend.

Het geromantiseerde beeld van Drenthe bijvoorbeeld is in de negentiende eeuw vorm gegeven. De schoolplaat 'De Drentsche heide' is daar een prachtig voorbeeld van. Dat beeld bestond uit de basisingrediënten continuïteit, onafhankelijkheid, eenvoud en harmonie. De grote, stille heide, zo oud als het gewest zelf, nietwaar? Inderdaad, niet waar. Onderzoek heeft aangetoond dat de werkelijkheid boeiender is dan de mythe dat er zeker duizend jaar lang niets aan het zogenaamde Drentse model zou zijn veranderd.

Hans Elerie komt tot ongeveer dezelfde conclusies op basis van onderzoek in de Drentse randveenontginning Koekange (*Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapstudie van Koekange en de Reest*, Groningen, 1998). In de historische ecologie staat de wisselwerking tussen land-

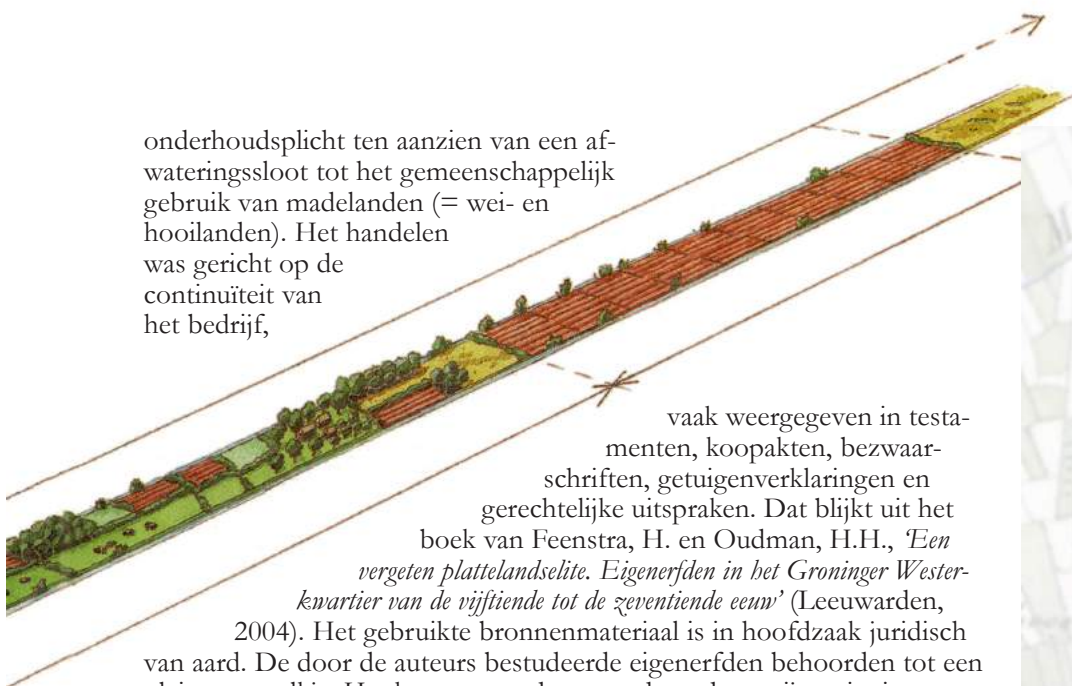
Het boek is een rijke bron aan gegevens die ook van toepassing zijn op min of meer gelijke ontwikkelingen zoals in Tolbert en andere randveenontginningen in Vredewold.

De idylle van de landman uit vroegere tijden, in harmonie met zijn naasten en in de natuur levend, is een sprookje. Zakelijk beleid was troef, ook al waren de boerenbedrijven klein en de ingrepen in het land kleinschalig. De gevolgen van agrarisch handelen waren vaak desastreus. De boer moest zich steeds aanpassen. Hij was voortdurend op zoek naar wat anders. De eerste kolonisten en hun navolgers werkten geenszins op hun 'jan boerenfluitjes'. Alles was of werd gereguleerd. Van

onderhoudsplicht ten aanzien van een afwateringssloot tot het gemeenschappelijk gebruik van madelanden (= wei- en hooilanden). Het handelen was gericht op de continuïteit van het bedrijf,

vaak weergegeven in testamenten, koopakten, bezwaarschriften, getuigenverklaringen en gerechtelijke uitspraken. Dat blijkt uit het boek van Feenstra, H. en Oudman, H.H., *'Een vergeten plattelandselite. Eigenerfden in het Groninger Westerkwartier van de vijftiende tot de zeventiende eeuw'* (Leeuwarden, 2004). Het gebruikte bronnenmateriaal is in hoofdzaak juridisch van aard. De door de auteurs bestudeerde eigenerfden behoorden tot een pleitgraag volkje. Het kwam voor dat procederende partijen niet in staat waren hun leeftijd precies te noemen, maar aanspraken op kleine stukken land, die soms van meer dan vijftig jaar terug dateerden, werden haarfijn opgelepeld.

Na de eerste kolonisatie van Vredewold zou vrij snel duidelijk worden dat de landbouw vanaf de middeleeuwen lange tijd een samenspel is geweest tussen mens en natuur. Ten gevolge daarvan verkeerde het landschap in een voortdurende staat van verandering.

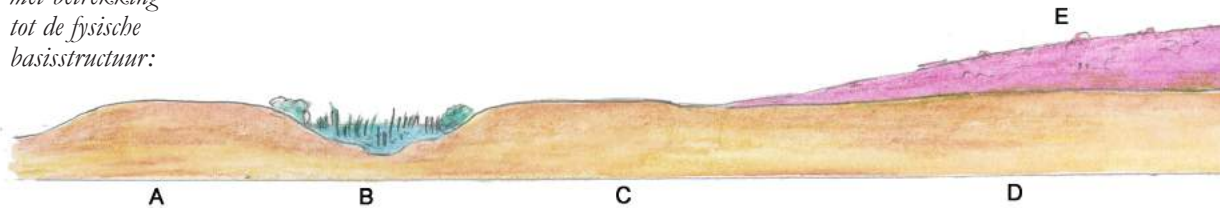
7. KOLONISATIE

Vier door de natuur gevormde landschapselementen vormden de gunstige basisstructuur voor de start van middeleeuwse randveenontginningen in Vredewold. Van noord naar zuid waren dat:

1. een *veenriviervtje* in het dal tussen de zandruggen Langewold en Vredewold (Oude Riet, Wolddiep en Matsloot zijn benamingen voor gedeelten ervan);
2. een brede zone van *broekbossen in het beekdal*, die vlak bij de feitelijke stroombedding onderbroken werden door fluviatiele broekvenen (= door stromend water gevormd);
3. de *glaciale zandrug* (Vredewold), die het laagveen in het beekdal en het hoogveen ten zuiden van de zandrug van elkaar scheidde en gelegenheid bood tot huisvesting;
4. een groot aaneengesloten *hoogveencomplex*, dat als veendek vanaf de zuidkant van de zandrug Vredewold tegen het Drents Plateau was opgekropen.

Een dwars-
doorsnede van de
situatie in het
Zuidelijk
Westerkwartier
met betrekking
tot de fysische
basisstructuur:

A = de glaciale
zandrug Lange-
wold; B = het
laagveengebied met
de Oude Riet tus-
sen de zandruggen
Langewold en
Vredewold; C =
de glaciale zandrug
Vredewold; D =
een noordwestelijke
uitloper van het
Drents Plateau; E
= een hoogveen-
pakket, het later
zo genoemde
Nyen Oorter
veen.

De kloostermoppen
in de kerktoren van
Tolbert zijn te
herkennen aan hun
afmetingen: groter
dan de later
gebruikte steensoort
(2007).

In West-Europa was in de tiende eeuw sprake van een bevolkingstoename. De toenmalige landbouw was extensief: primitieve werktuigen verlangden een groot gebied aan landbouwgrond. Alleen de kleistreken en hogere zandgronden werden tot die tijd geschikt bevonden voor permanente

bewoning. De randgebieden van het Drents Plateau bleken geschikt te zijn voor het bedrijven van veeteelt. Lag er een hoogveencomplex in de buurt dan behoorde akkerbouw eveneens tot de mogelijkheden. Randveen- en andere ontginningen zijn in die periode ontstaan uit de behoefte aan landbouwgrond. Daarvoor kwamen kolonisten onder andere naar Vredewold.

In *De kernkolonisatie van zuidelijk Westerkwartier* gaat G. Overdiep (Groninger Volksalmanak 1978-1979, blz. 72-86) ervanuit dat de eerste kolonisten op de zandrug Vredewold via de pas over de Leke uit het noordwesten van Drenthe moeten zijn gekomen. Een eventuele eerdere bewoning langs rivieren, zoals de Oude Riet, wordt daardoor niet uitgesloten.

De aanwezigheid van een of meerdere nederzettingen met karakteristieke opstreckende percelen wijst op een systematische ontginning: een gereguleerde uitgifte die leidde tot een individueel ingericht nederzettingsbeleid. Het initiatief van de kolonisatie in Vredewold lag bij de kerken. Van een staatkundige eenheid was rond het jaar 1000 geen sprake. Soms nam adel de plaatselijke leiding op zich. Kasteelheren kwamen tien eeuwen geleden op het 'Noordererf' niet voor. De adel speelde toen nog geen rol. De bisschop was landheer. Die bekleedde ook lange tijd de wereldlijke macht. Soms is vanuit de vestigings-

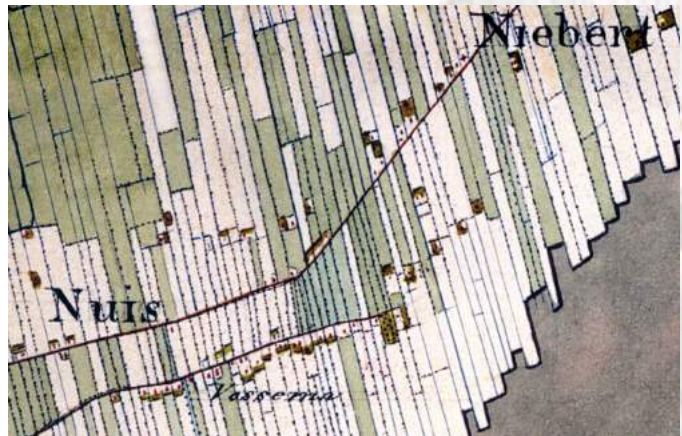
geschiedenis bekend dat er sprake is geweest van zogenaamde giftbrieven. Het land werd daarin 'te bewonen en te bezitten' gegeven. Voor zover bekend zijn deze in het Zuidelijk Westerkwartier niet opgedoken. Het klooster van Aduard, vanaf 1192 nadrukkelijk aanwezig, kan later in de randveenontginningen – die meer dan tweehonderd jaar eerder waren ontstaan – een rol hebben gespeeld. Zaken als de ontsluiting en het ontginnen van nieuw land, het bakken van 'eigen' kloostermoppen en de organisatie en aanleg van lei- en zeedijken werden door monniken ter hand genomen.

8. OPSTREKKENDE VERKAVELING AAN DE PRIMAIRE ONTGINNINGSAS

Bij de meeste esdorpen lijkt het alsof de boerenhoeven rond de brink met losse hand zijn uitgestrooid. Een brink, een markteorganisatie waarin de gemeenschappelijke belangen werden behartigd, het gezamenlijk bewerken van de es, het zijn zaken waar de boer in de randveenontginning zich niet mee bezig hield. Zijn domein was rechtlijniger ingedeeld en op individuele bedrijfsvoering toegerust. Als langs een liniaal aangelegd lijkt het een mathematische strokenverkaveling: lintbebouwing met de (houten) behuizingen allemaal naast elkaar, 'in het gelid'.

Het meest in het oog springende verschil met de oudere esdorpen-cultuur is het 'recht van opstrek'. In de randveenontginning is dat een eigendomsrecht, dat iedere grondbezitter heeft op de voor en achter zijn in cultuur gebrachte landen gelegen onontgonnen gronden. Deze moeten dan wel liggen binnen het verlengde van zijn zwet (= grens) sloten en binnen het grondgebied van zijn kerspel (dorp, kluft, buurschap). Zonder volledig te zijn volgen hier enkele kenmerken die het begrip 'opstreekende verkaveling' inhoud geven:

- Toegepast sinds de tiende eeuw.
- Boerderijen liggen oorspronkelijk aan de rand van het veen, langs een weg, in een lint.
- De occupatie (= ontsluiting, bewoning en ontginning) van zo'n langgerekte zandrug leidt tot strokenverkaveling met bewoning op de kavel. Een groot verschil met de esdorpen nederzettingen. Daar kwamen de boerderijen bij elkaar te staan, soms ver van de akkers verwijderd.

Opstreekende kavels onder Niebert en Nuis op de kaart van Huguenin (1821).

- Niet alle gronden langs het lint worden direct verkaveld; ontginning naar behoefte. Niet iedere boer ontgint evenveel.
- De opstrek- of strokenverkaveling is gericht op het verkrijgen van een zo eerlijk mogelijke verdeling van de verschillende exploitatievormen bouwland, groengronden en het veld.
- De ontginning van het hoogveen vindt aan de achterkant (= hier ten zuiden) van de boerenhoeve plaats.
- Het recht van opstrek geldt ook aan de voorkant van de boerderij, tot in het beekdal met broekbossen en -moerassen.
- Akkerbouw en veehouderij in één hoevenstrook, want op ieder perceel zijn groengronden nodig. De veehouderij stond wat mestvoorziening betreft in dienst van akkerbouw.

Een 'echte' opstrek in 2007

In Nuis bestaat de mogelijkheid een opstrek in zijn 'totaliteit' te bekijken en te ervaren. De eigenaar van het landgoed 'Coendersborg', De Stichting Het Groninger Landschap, heeft hierin een wandeling uitgezet die begint bij het informatiepaneel aan de Oude Weg of bij die aan de Jonkersvaart. Eigenlijk had de wandelroute in Nuis aan de provinciale weg moeten beginnen: de primaire ontginningsas waaraan het allemaal begon, zo'n duizend jaar geleden. Hierover meer in dit hoofdstuk. Ga dan door de gerestaureerde toegangspoort van de COENDERS – BORGH de lange oprit op, een van de vele particuliere (men)wegen die het gevolg waren van opschuivende bewoning (zie hoofdstuk 10). Aangekomen bij de Coendersborg passeert u de Oude Weg. Daaraan stonden ooit drie boerderijen: Fossema, Harckema en Heringe. De Coendersborg zoals die er nu staat, is van 1813. Ludolf Coenders liet omstreeks 1670 de Fossemabeerd verbouwen tot 'borg'. Achter de borg strekken zich over een lengte van ongeveer twee kilometer de landerijen uit. Van de drie exploitatievormen voeren de weilanden tegenwoordig de boventoon. Dat het ooit anders is geweest, wordt aangetoond door de aanwezigheid van een stukje onontgonnen beide (het veld). Een overblijfsel uit de Vredewoldse randveenontginningen, dat deze opstrek zo bijzonder maakt (zie C op het afgebeelde kaartje van de wandelroute).

De primaire ontginningsas

De Vredewoldse randveenontginningen zijn begonnen aan een primaire ontginningsas. Hieraan hebben de eerste kolonisten zich gevestigd. Toen de zandruggen nog bedekt waren met veen is bewoning aan de Oude Riet mogelijk geweest. Van een randveenontginning was daar dan geen sprake. Het licht slingerende bewoningslint op de Vredewoldse zandrug van toen zal wat 'route' betreft niet veel hebben afgeweken van de huidige provinciale weg tussen Midwolde, Tolbert, Niebert, Nuis en Marum.

Het lijnenspel in de opstreckende verkavelingen stond haaks op de primaire ontginningsas. Met de betekenis van de plaatsnamen in gedachten heeft de eerste kolonisatie in de omgeving van 'Tolbert van nu' plaatsgevonden.

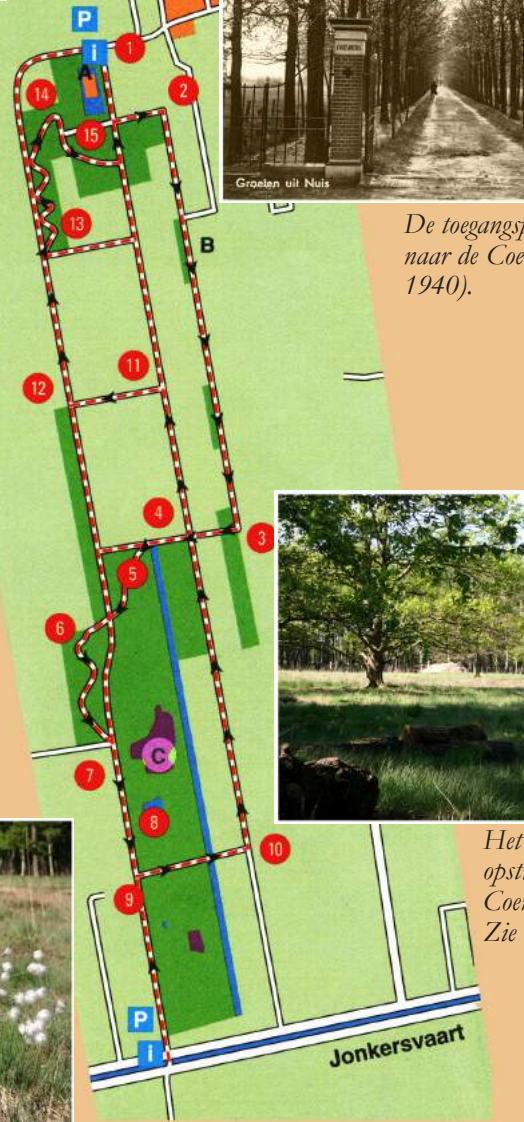
De primaire ontginningsas in Nuis (2007).

De toegangspoort en lange oprit naar de Coendersborg (omstreeks 1940).

De Coendersborg (2001).

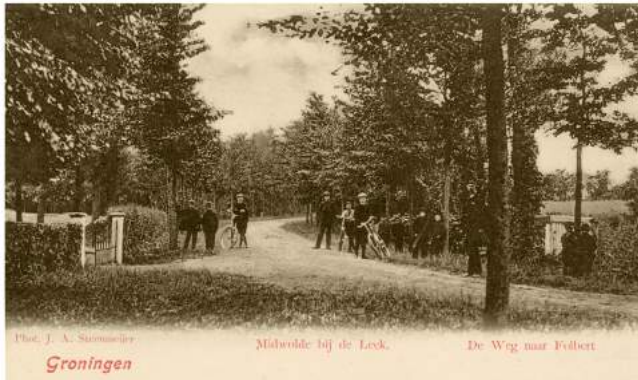

Het heideterreintje in de opstrek van de Coendersborg (2007). Zie ook foto links onder.

Aanvankelijk lagen de boerderijen verspreid langs de ontginningsas, zonder plaatsnaam. Waar steeds meer stroken naast elkaar bewoond raakten, vond verdichting plaats. Daar is Tolbert als dorpsgemeenschap ontstaan. De ontwikkelingen in Niebert zullen niet anders zijn geweest, maar waren het resultaat van een volgende kolonisatiegolf. Nog weer later volgde Nuis.

Plat. J. A. Steenmeijer
Groningen

Midwolde bij de Lask.

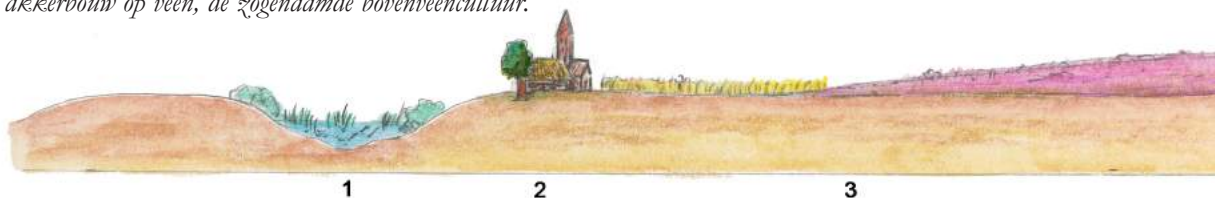
De Weg naar Folbert

Uitgen. A. Smit Gals

De weg naar Folbert' (foto boven, omstreeks 1910) moet de weg naar Tolbert zijn. De kleurenfoto's zijn in 2007 eveneens tussen Midwolde en Tolbert gemaakt.

*Een dwarsdoorsnede van de Vredewoldse situatie met betrekking tot de primaire ontginningsas:
1 = laagveenrivier met booi- en weilanden, 2 = de primaire ontginningsas, waarop de eerste kolonisatie in de vorm van weg- of lintbebouwing plaatsvond, 3 = akkerbouw op veen, de zogenaamde bovenveencultuur.*

9. KERKSTICHTING

Met het stichten van een kerk werd de voortvarendheid van een kolonisatie vorm gegeven. De kerk van Tolbert is van omstreeks 1200. Die van Niebert stamt uit het laatste kwart van de veertiende eeuw. Dat lijkt beduidend later, maar bij de bouw zijn fundamenten van een houten voorganger aangetroffen. In Nuis is de kerk in de eerste helft van de dertiende eeuw gebouwd. De drie kerken liggen alle min of meer op het hoogste punt in de (dorps)omgeving.

De invloed van de kerk ging bij de nieuwe ontginningen verder dan alleen godsdienstige zaken. De kerk vormde het volksleven, terwijl het volk mede vorm gaf aan het kerkelijke leven. Welke andere instantie was er om de maatschappelijke belangen van het gewone volk te beschermen?

De kerken van Tolbert, Niebert en Nuis in 2007 (van boven naar beneden).

De toenmalige dorpspastoor zal een belangrijk aanspreekpunt zijn geweest. Kolonisatie van nieuw land betekende een gezonde expansie van de bisschoppelijke macht. Met het stichten van een kerkgebouw kwam tegelijk de kerspelindeling tot stand. Vanaf dat moment moeten plaatsaanduidingen als 'onder Tolbert' gelezen worden als: onder de klokslag van de Tolberter kerk. Dat kan in alle windrichtingen ten opzichte van het dorp geweest zijn.

De bouw van een godshuis vond plaats *nadat* de levensvatbaarheid van de nieuwe ontginning was aangetoond. De kerken van Tolbert, Niebert en Nuis waren door de aanvankelijk verspreide bewoning langs de primaire ontginningsas niet voor iedereen gemakkelijk te bereiken. In herfst en winter werd kerkbezoek bemoeilijkt door onbegaanbaarheid van zandwegen.

Toch stond de kerk aanmerkelijk dichterbij de mensen – en stonden de mensen dichterbij de kerk – dan G.H. Ligterink ons in *'Tussen Hunze en Lauwers. Cultuur-historische schetsen uit het Groninger Westerkwartier'* (Groningen, 1968) wil doen geloven. De plaats van de kerken van Niebert en Nuis ten opzichte van de inmiddels in zuidelijke richting verplaatste boerderijen wordt daarin als volgt verklaard: *"Merkwaardig is, dat beide karspels de kerk een plaats hebben gegeven op een uit het gelid springende plek. Deze afzondering zou kunnen wijzen op een zekere pieteit ten opzichte van het godshuis, dat men (letterlijk!) niet met boerenhoeven op één lijn wilde stellen."*

Wanneer kerkvorsten en hun lokale hoeders werkelijk zo zouden redeneren, hadden er meer 'uit het gelid' gestaan. Ligterink gaat er gemakshalve vanuit, dat de bewoningslijn ten zuiden van de kerken van Niebert en Nuis de oorspronkelijke is geweest.

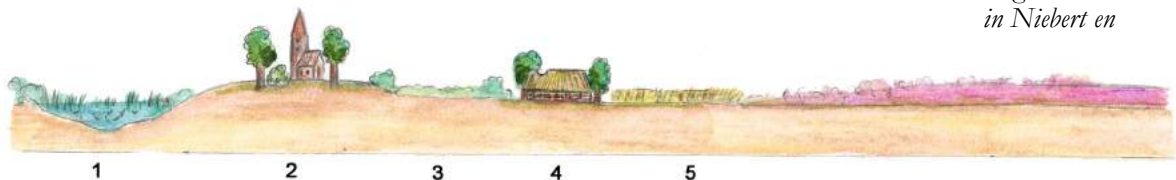
Het (lange tijd) 'uit het gelid' staan van beide kerken had een agrarische oorzaak. De bedrijfsvoering werd aan de zich wijzigende omstandigheden aangepast. Daarin paste zelfs een verhuizing van de primaire ontginningsas naar een secundaire bewoningsas. In Tolbert bleken de kerk en de dorpsbebouwing onafscheidelijk.

De kerk van Nuis lijkt in 1942 nog steeds 'uit het gelid' te staan.

10. HET PAD* ALS SECUNDAIRE BEWONINGSAS

Het voortdurend aanpassen aan de steeds veranderende natuurlijke omstandigheden was een kwestie van levensbelang. Na de primaire ontginningsas kwam er een secundaire bewoningsas. Het bouwland was, als het meest bewerkelijke stuk land, te ver van de boerderij verwijderd geraakt. De boer verhuisde er met zijn hele behuizing achteraan. Een proces dat voor 1400 in gang moet zijn gezet en ingrijpende gevolgen met zich mee bracht. Er veranderde nogal wat.

Alle boeren aan de primaire ontginningsas kregen na verloop van tijd te maken met een maaiveldvaling van hun eerste ontgonnen akkers. Het veen klonk in ten gevolge van de bewerking, de ontwatering en het blootstellen aan de lucht. Wateroverlast vanuit de achterliggende veldgronden was daarna de grootste boosdoener. De reactie van de boeren hierop was in eerste instantie *defensief*. De oudste veenakkers werden als permanent bouwland opgegeven. Deze veranderden in schapenweiden en minder intensief gebruikte bouw- of hooilanden, de zogenaamde ‘kampen’ (zie de dwarsdoorsnede). Soms werden ze bestemd voor houtteelt. In de achterliggende venen werden weer nieuwe akkers aangemaakt. Heide, veen en ruimte genoeg.

Nadat de ‘truc’ van het omzetten van uitgewerkte akkers in ‘kampen’ meerdere keren was toegepast, kwam de boerderij ongunstig ten opzichte van de nieuwe akkers te liggen. De lengte-breedteverhouding van het bedrijfsperceel ging uit de pas lopen. Adequaat handelen was een vereiste. Na defensieve acties restte slechts een *offensieve*: het verplaatsen van het gehele agrarische hebben en houden van de primaire ontginningsas naar een secundaire bewoningsas. Handelen ‘op weg’ naar bedrijfsbehoud. De boer ging zijn akkers achterna. De ontginningsvorm met opstreckende verkaveling bleef in tact.

* Het Holmerpad, 't Pad, de Oude Weg en het Malijkse Pad zijn benamingen voor vier verschillende trajecten van een eeuwenoude bewandelbare verbinding tussen de dorpen Tolbert en Marum. In de navolgende tekst wordt het pad cursief en vet gedrukt wanneer er sprake is van het totale traject.

Een dwarsdoorsnede van de Vredewoldse situatie met betrekking tot de secundaire bewoningsas: 1 = laagveenrivier met hooi- en weilanden, 2 = de primaire ontginningsas, waaraan in Niebert en

*Nuis alleen de kerken bleven staan, 3 = tot kampen gedegeenerde akkers, 4 = de secundaire bewoningsas, **het pad**, waaraan de boerderijen herplaatst zijn, 5 = akkerbouw op veen, de zogenaamde bovenveen-cultuur. De getekende situatie is in Tolbert in hoofdzaak van toepassing op het Holmerpad. In het dorp bleven de boerderijen en de kerk bij elkaar staan.*

Verskil in ontginningsdrang aan de primaire ontginningsas

De primaire ontginningsas lag op de grens van het individueel en het gemeenschappelijk gebruik van de gronden. Dat was de vroegere scheiding tussen de hogere cultuurgronden en de lagere groenlanden. Niet iedere boer had tot het moment van verhuizen evenveel ontgonnen. Dat wisselend patroon weerspiegelt zich (nog steeds) in de verschillende afstanden tussen **het pad** en de primaire ontginningsas. Die afstand bedraagt:

- in Marum (gemeten bij de Holtrop- of Pierswijk) ongeveer 375 meter;
- in Nuis (bij de Coendersborg) ongeveer 250 meter;
- tussen Niebert en Nuis (bij de Hagedoornsweg) ongeveer 500 meter;
- in Niebert (in de weg naar het Iwema Steenhuis) ongeveer 125 meter;
- in Tolbert (aan de Tolbertervaart) ongeveer 250 meter;
- tussen Niebert en Tolbert (bij de Halbe Wiersemaweg) ongeveer 400 meter;

Met name tussen Niebert en Nuis ontstonden aan **het pad** behoorlijke verschillen in ontgonnen cultuurland. Vandaar dat de secundaire bewoningsas er een grillig karakter vertoont. Aan het Holmerpad zijn de individuele verschillen minder groot geweest.

Gevolgen voor primaire ontginningsas

Tot de ingrijpende verhuizing van de boerenbehuizing in zuidwaartse richting was de primaire ontginningsas bewoningsas en hoofdontsluiting. Alleen de laatstgenoemde functie bleef over. Waar de bewoning verdween, bleef het verkeer. Wat intensiteit ervan betreft moet gewezen worden op een middeleeuwse situatie. In 1593 is er een groot Spaans leger langs getrokken. De oudste zandweg op Vredewold is altijd 'Heerweg' gebleven. 'Heer' betekent niet alleen 'bestemd voor het leger', maar ook 'openbaar': voor en door iedereen en elk vervoermiddel te gebruiken. Op een kaart uit 1800 (zie hoofdstuk 17) wordt niet voor niets melding gemaakt van een *'Publike of Heere weg tusschen Midwolve, Tolbert en de Leek'*.

En de bewoners dan?

Voordat er van een secundaire bewoningsas sprake was, moesten de bewoners aan de primaire ontginningsas wel een uiterst belangrijke beslissing nemen. In alle aandacht voor de landschappelijke gevolgen moet het menselijke aspect niet ondersneeuwen.

Een afbeelding in het weekblad 'Het Noorden in beeld' uit de periode 1927-1942. Aan de maand, waarin deze foto is gemaakt, valt na het lezen van de bijgeleverde tekst niet te twijfelen: "Naar school. . . als Sinterklaas elk ogenblik kon komen! Het pad langs de Coendersborg te Nuis zou heel wat kunnen vertellen van de gesprekken, die 'overliepen' van verwachtingen!"

Daar zullen heel wat nachtjes over geslapen zijn. Niets doen betekende bedrijfsbeëindiging. Daar zat niemand op te wachten. Door het verplaatsen van de boerderij in de eigen opstrek in zuidelijke richting bleven de ontginningsmogelijkheden optimaal. Verhuizing sloot beter aan op een nieuwe generatie veenakkers. De oude en te natte waren inmiddels gedegeneerd tot heischrale weidekampen. Door het plaatsnemen van een nieuwe boerenhoeve veranderde de erfindeling eveneens. De kampen, die eerst achter de boerderijen lagen, kwamen ten noorden, aan de voorzijde ervan te liggen. Tegenwoordig is het verplaatsen van een boerderij niets nieuws. In menig plan om te komen tot ruilverkaveling behoort zo iets tot de basisvoorwaarden. De geschiedenis herhaalt zich.

Het pad een feit

Na verloop van tijd lag **het pad** er. Daar zullen jaren, wellicht eeuwen over verstreken zijn. Er is een moment waarop het mogelijk moet zijn geweest over **het pad** van Tolbert naar Marum te kunnen gaan. Een verbindingsweg tussen de aanliggende boerderijen. **Het pad** uitroepen tot de oudste verbindingsweg in Vredewold is niet juist. Dat staat ook in schril contrast met de 'breedte' en de grilligheid ervan.

Het pad heeft nooit een 'weg'-functie gehad. Daarvoor is het te smal, soms erg bochtig en ongeschikt voor 'groot' verkeer. Iedere boerenhoeve had of kreeg een eigen ontsluiting. Een stelsel van particuliere of mandelige 'menwegen' verbond de boerderijen aan **het pad** met de primaire ontginningsas. Lange opritten over de (eigen) opstrek markeren nog steeds het lijnenspel in de voormalige randveenontginningen.

De Zuiderweg zonder 'eigen opritten'

In het Holmerpad en de Zuiderweg worden de begrippen 'weg' en 'pad' op de juiste manier gebruikt. Een pad is volgens van Dale 'een smalle weg ontstaan door voetstappen van mensen of dieren die erlangs gegaan zijn'. In geen geval geschikt om verkeer af te handelen. Bij een weg is sprake van 'een smalle strook grond in een landschap, gebruikt en geschikt gemaakt

Een deel van 't Pad ten westen van het Iwema Steenhuis in Niebert (2007).

De eigen ontsluiting van een boerderij aan het voormalige Holmerpad was de verbinding tussen de secundaire bewoningsas (midden achter op de foto) en de primaire ontginnings- en ontsluitingsas, De Holm (2007).

voor het verkeer, de verbinding van de ene plaats tot de andere'. De boeren aldaar hadden geen 'eigen weg' naar de primaire ontginningsas nodig. De Zuiderweg was behalve secundaire bewoningsas ook verbindingsweg (met Roden en later Leek) geworden.

De Zuiderweg in Tolbert omstreeks 1920, richting Leek gezien.

Kerken

Tot het moment van opschuiven der bebouwing in zuidelijke richting waren de boerderijen van hout, klei en stro en de kerken van steen gemaakt. Hoewel de beslissing om op basis van bedrijfsbehoud te gaan verhuizen niet gebagatelliseerd mag worden, gaat dat zonder stenen muren gemakkelijker. De kerken van Niebert en Nuis bleven waar ze altijd hadden gestaan. Vanaf dat moment was dat 'uit het gelid', zonder dat daar een kerkelijke overheid aan te pas was gekomen. Tegen het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw zou er verandering in deze situatie komen. In de tussenliggende tijd hebben de bewoners onder Niebert en Nuis hier mee leren leven.

In de zestiende- en zeventiende-eeuwse cartografie, die nog in zijn kinderschoenen stond, werden dorpen vaak door een afbeelding van een kerk en steden door een afbeelding van een stadsprofiel weergegeven. Onderzoek heeft aangetoond dat op de gewestkaart van Jacob van Deventer uit 1545 de getekende kerken de werkelijke vorm benaderden. Hoewel het om een onduidelijke houtsnede gaat, is de spitse toren van de kerk van Tolbert zichtbaar. Jacob van Deventer 'bewijst' hiermee dat de huidige zadeldaktoeren van na 1545 moet zijn geweest. Omstreeks 1600

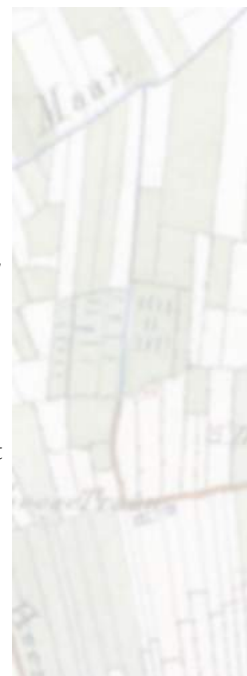

werd het bovenste deel van de Tolberter toren vernieuwd. Het huidige zadeldak kan in die tijd aangebracht zijn. De kerken van Niebert en Nuis staan niet op de kaart van Van Deventer. Het waren in de zestiende eeuw geen kerkdorpen meer. Ook op dat punt is de kaartenmaker nauwgezet.

Een fragment van de gewestkaart Deventer uit 1545. Op de ontorensnede van de kerk van Tolbert (Zie ook de spitse toren op de in hoofdstuk 1, blz. 5).

'Frieslandt' van Jacob van duidelijke houtsnede is de kaart van Christiaan sGrooten

Ten onrechte heeft **het pad** in zijn totaliteit wel eens de benaming 'kerkenpad' meegekregen. Dat gold in geen geval voor de kerken van Niebert en Nuis. Via een kerkenpad moet je bij de kerk kunnen komen. Dat was hier niet het geval. Tolbert is altijd kerkdorp gebleven, met permanente bewoning rondom de kerk. Het Holmerpad en de Zuiderweg liepen naar de kerk van Tolbert toe. Deze kregen een dubbelfunctie nadat ze als secundaire bewoningsas waren ontstaan.

Het pad als secundaire bewoningsas bracht ingrijpende veranderingen met zich mee. De landbouwers zochten het, waar de ruimte dat toeliet, 'hogerop'. Dat was toen de enige manier om hun bedrijf draaiende te houden. Op basis van negentiende-eeuws kaartenmateriaal is wel eens te snel de conclusie getrokken dat de bewoning aan het pad de eerste moet zijn geweest. Ten onrechte, zoals uit de informatie in hoofdstuk 19 zal blijken. Het voortdurend veranderende landschap eiste steeds andere aanpassingen. Het pad was nog niet de laatste ingreep.

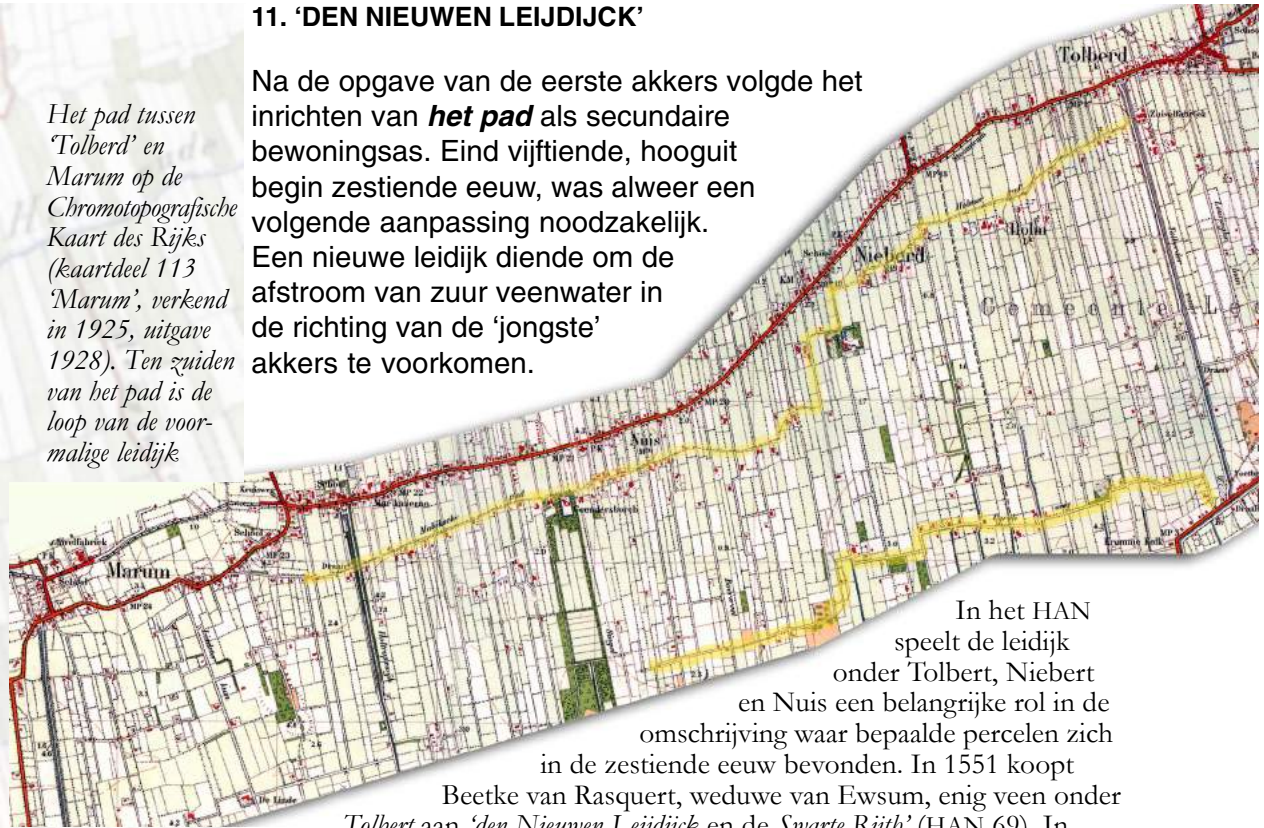
De kerk van Tolbert, afgebeeld in het weekblad 'Het Noorden in beeld' uit de periode 1927-1942.

Hoog rijst de toren van Tolbert in 't Westerkwartier uit boven het dorp en de omgeving, waar men genieten kan langs nog onverharde zandwegen, beschermd door de wallen met veel bloemen tegen de hellingen. Het zadeldak sluit de toren kloek af. Op de foto is goed te zien, dat hier — als uitzondering — het koor der kerk lager is dan 't schip.

11. 'DEN NIEUWEN LEIJDICK'

Het pad tussen 'Tolberd' en Marum op de Chromotopografische Kaart des Rijks (kaartdeel 113 'Marum', verkend in 1925, uitgave 1928). Ten zuiden van het pad is de loop van de voormalige leidijk

Na de opgave van de eerste akkers volgde het inrichten van **het pad** als secundaire bewoningsas. Eind vijftiende, hooguit begin zestiende eeuw, was alweer een volgende aanpassing noodzakelijk. Een nieuwe leidijk diende om de afstroom van zuur veenwater in de richting van de 'jongste' akkers te voorkomen.

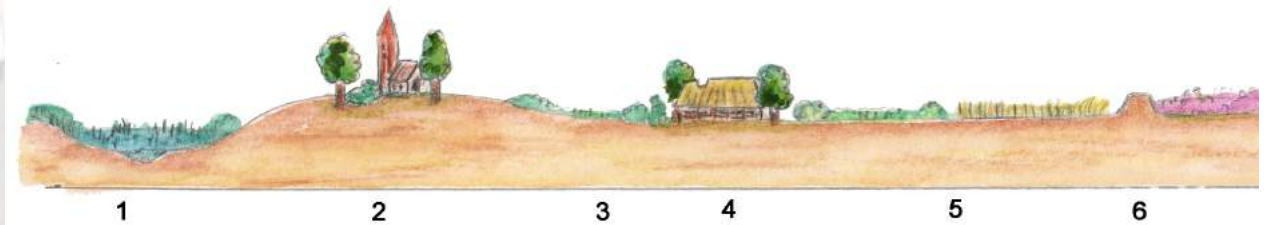
In het HAN speelt de leidijk onder Tolberd, Niebert en Nuis een belangrijke rol in de omschrijving waar bepaalde percelen zich in de zestiende eeuw bevonden. In 1551 koopt

Beetke van Rasquert, weduwe van Ewsum, enig veen onder Tolbert aan 'den Nieuwen Leijdick en de Swarte Rijth' (HAN 69). In 1566 worden venen verkocht 'onder Nuis nabij het Bollemeer en de Leijdick' (HAN 116). Landschapselementen als plaatsbepaling, dat is wat anders dan een Global Positioning System (GPS).

zichtbaar als (Oude) Carolieweg en Gromweg. Zowel het pad als de leidijk zijn geel gemarkeerd.

'Den Nieuwen Leijdick'. Werd deze leidijk 'nieuw' genoemd omdat er al oudere waren? Behalve de leidijk van Trimunt naar Lucaswolde lag er ook een bij Siegerswoude. 'Nieuw' kan ook gebruikt zijn om aan te geven dat de leidijk er nog niet zo lang lag in 1551, het jaar van eerste vermelding in het HAN.

Zuur veenwater was funest voor de akkers. Het mes 'van de leidijk' sneed ten zuiden van Tolbert, Niebert en Nuis aan twee kanten. De boeren wilden geen water uit het hoogveenmoeras op de akkers. De Nienoordse

borgbewoners wilden om een andere reden zoveel mogelijk water in het hoogveenmoeras houden. De bevaarbaarheid van hun veenkoloniaal kanalenstelsel in en om Zevenhuizen kwam anders in gevaar. Dat meldden twee Nienoordse veenbazen, H. Louwes en D.J. Hummel, in een rapport uit 1803. Zij schreven over de slechte toestand van het water in het Nienoordse kanalenstelsel in en om 'de Sevenhuysen'. Vele jaren geleden was er volgens hen nog sprake van een 'veelheid' van water in de onbewerkte en onbebouwde venen. 'Die' (= de boeren) uit de kerspelen Tolbert, Niebert, Nuis en Marum hadden een dijk laten leggen 'tot voorkoming der overstroming hunner landen'. Een leidijk, die schouwbaar onderhouden moest worden. Schouwen betekent met betrekking tot dijken en wegen zoveel als inspecteren.

Dat niet iedere boer evenveel land ontgon, had voor de leidijk zichtbare gevolgen. Aan het eind van iedere ontginning werden dijkjes gelegd. Daar waar de afstand tussen deze elementen te veel verschilde, kwamen verbindingstukken. Korte dijktracés in bijna noord-zuid richting gelegen. Vandaag de dag zijn dat wegtracés, die door haakse bochten in de Carolieweg en Grouwweg gemarkeerd worden. (Zie hiervoor het kaartfragment bovenaan blz. 28). Samen met het kleine stukje Oude Carolieweg zijn dat 'sporen' van de zoveelste aanpassing van de boeren aan de steeds veranderende omstandigheden in de randveenontginningen. In de twintigste eeuw zijn enkele tracés van de 'weg op leidijk' recht getrokken. Toch is het grillig verloop ervan nog steeds zichtbaar.

De Carolieweg ligt als oude leidijk op sommige trajecten nog steeds zichtbaar hoger dan het omringende landschap, zoals op deze foto uit 2002 vlak bij de Kromme Kolk op Diepswal is te zien.

7

Een dwarsdoorsnede van de Vredewoldse situatie met betrekking tot de aanleg van een leidijk: 1 = laagveenrivier met hooi- en weilanden, 2 = de primaire ontginningsas, 3 = tot kampen gedegenerende akkers, 4 = de secundaire bewoningsas, waaraan de boerderijen herplaatst zijn, 5 = akkerbouw op veen, de zogenaamde bovenveencultuur, 6 = de leidijk, 7 = het hoogveenpakket ten zuiden van de leidijk, dat geheel zou verdwijnen ten behoeve van de commerciële turfgraverij.

12. 'DORPSBEELD TOLBERT' IN DE VIJFTIENDE EEUW

Met de veronderstelling dat er langs het huidige Holmerpad vanaf het ontstaan van het dorp Tolbert boerderijen en heerden hebben gestaan, wordt Tolbert als oudste nederzetting op de zandrug Vredewold tekort gedaan. 'De oude buurt' was vanaf het prille begin een gunstige plek om te wonen. Hoog en droog. Dat is met eigen ogen waar te nemen, maar ook af te lezen op het straatnaambord 'Hoogstraatje'.

Tolbert, vanuit het zuiden gezien in 1933. Het zandpad, rechts op de foto, komt aardig overeen met het huidige Hoogstraatje.

zoals in Niebert en Nuis, was geen sprake. Tolbert ontpopte zich van meet af aan als een 'blijvertje'.

Beeldvorming van een dorpsituatie van eeuwen terug is lastig. Hoe zou Tolbert er in de middeleeuwen

hebben uitgezien? Ieder zal daar een eigen beeld bij hebben. We weten er zo weinig van en we zijn er niet bij geweest destijds. Oude ansichten gaan niet verder terug

Het Hoogstraatje, gefotografeerd in zuidelijke richting (2002).

dan het einde van de negentiende eeuw. Een schoolplaat voor het vak geschiedenis met betrekking tot het beeld van een dorp in de vijftiende eeuw biedt, hierboven afgebeeld, uitkomst. Ook al gaat het in de titel van de plaat om een Brabants dorp, de overeenkomsten met Tolbert zijn talrijker dan de verschillen. Met dank aan Johan Herman Isings, vervaardiger van een serie historische schoolplaten, momentopnames met een langdurende houdbaarheidsdatum.

Tolbert in de vijftiende eeuw

Volgens Isings is zijn plaat 'Brabants dorp in de vijftiende eeuw' op scholen

elders in het land goed te gebruiken: “Het (Brabantse) dorp kon niet in topografische juistheden weergegeven worden. Zulk een dorp is er niet. Door combinatie moest het karakteristieke beeld ontstaan.” Tolbert en Brabant liggen in de vijftiende eeuw wat beeld betreft dicht bij elkaar dan de geografische afstand doet vermoeden. In de toelichting bij dit laat-middeleeuwse dorpstafereel wordt een nauwgezette verantwoording gegeven van details. Er is studie met betrekking tot dit onderwerp verricht. Behalve van geschreven bronnen maakt Isings gebruik van tekeningen en schilderijen van vijftiende-eeuwse kunstenaars. Gegevens die ook op Tolbert van toepassing (kunnen) zijn geweest.

Baksteen en dakriet kwam alleen daar voor waar weelde of aanzien was. De dorpswoning van toen was ruw geconstrueerd. Van takken gevlochten muren werden dichtgestopt met stro. Daarna bepleisterd met leem of klei. Het dak was van stro. De woning kende enkele schaarse openingen; vensterglas ontbrak. Er zat hooguit papier voor of geolied perkament. De rook van het vuur ontsnapte door een gat in het dak: het rookluik. De deuren waren van ongeverfd eikenhout.

In de zich tot bloeiende gemeenschappen ontwikkelende Brabantse dorpen bepaalden kasteel en kerk de speelruimte. De kerk in het midden en het kasteel op de achtergrond. De afwezigheid van een kasteel in Tolbert is een van de belangrijke verschillen ten opzichte van de Brabantse situatie. De rol van pastoor Johan Hopper zal in Tolbert niet anders zijn geweest dan die van zijn collega's beneden de grote rivieren. De betekenis van de kerk is in verschillende veldnamen terug te vinden (zie hoofdstuk 15). Brabantse gouwen waren in de middeleeuwen beroemd om de luister waarmee zij het geloof plachten te uiten. Zo'n triomfante kerkelijke architectuur hebben de Ommelanden niet gekend. De Tolberter kerk is soberder. Voor het overige 'past' dit Brabantse beeld precies. Het is Tolbert 'ten voeten uit', voor zover een dergelijke beeldspraak op een landschapsschildering van toepassing is.

Een 'Brabants dorp in de vijftiende eeuw' met Tolberter accenten, ook in de afbeelding op blz. 32

Wie langs de weg, midden voor op de aquarel, het dorp Tolbert in zuidelijke richting verliet, ging richting Drenthe. Via de pas over de Leke. Het dorp Leek was er niet in de vijftiende eeuw. Iets meer dan vijfhonderd jaar later zou het verkeer op de voorgrond de rotonde nemen, waar nu Auwemalaan, Oldebertweg en Zuiderweg samen komen.

De koets was met een gezelschap jonkers en hun dames op weg van de stad Groningen naar Roden. De route ging via Enumatil en de Postweg, die tussen Tolbert en Midwolde op de huidige Hoofdstraat uitkwam. De paarden die de reismagen trokken, waren nog vers. Anders had de koetsier wat meer rechts gehouden en bij De Postwagen, vlak bij de kerk in Tolbert, van paarden gewisseld. De reismagen, een ongemakkelijk voertuig zonder veren, werd in het gure getij gebruikt. Het is diep in de berfst op de plaat. Meestal werden reizigers door een gewapende vergezeld. Er zwierf nogal onguur en losbandig volk langs de weg: een stoet van havelozen zoals verlopen studenten, kwakzalvers, vedelaars (vioolspelers), vertellers en doedelzakspelers. De gebarnaste ruiter had de taak eventuele belagers vroegtijdig waar te nemen.

Er was inderdaad voetvolk op de been. De twee heren rechts van de weg hadden geen kwaad in gedachten. De marskramer, zoals velen destijds met een houten lepel in de

mutts, stond klaar om te groeten. De 'cornemense'-speler had zijn hoofd omwonden met de lamfer (= rouwsluier) van zijn kaproen (= historische mutts). De schutter, links van de weg en herkenbaar aan het schildje op zijn cape, stond eveneens tot groeten gereed. Achter de vaganten, een Latijnse benaming voor avontuurlijke vagebonden in de middeleeuwen, is uiterst rechts het hek zichtbaar van de 'schutskooi'. Eigenerfde boer Auwema had daarvoor een deel van zijn terrein beschikbaar gesteld. Langs de door het verkeer en het weer uitgeholde weg drong nog een klein stukje woeste grond de woonbuurt Tolbert binnen. Daar woelden de varkens van Auwema naar eikels. Het akeren vond plaats onder bewaking van een hoeder. Die liep blootsvoets.

'Daar komen de schutters'

Wanneer uit naburige dorpen vee de paden 'opzwierf', was er een schutter aangesteld om te schutten (= het vee op te sluiten). Dat was toegestaan omdat de beesten, zonder dat ervoor betaald werd, binnen de dorpsgrenzen kwamen. Het schutten was in Vredewold niet ongewoon. In 1558 verklaarden getuigen dat ene Lubbe Renkema zo'n zeventien jaar geleden, samen met twee anderen, verdwaalde schapen had geschut van de uithof van Siegerswoude. Van de opbrengst van de verkochte schapen hadden zij twee tonnen bier gekocht. Hoe groot die tonnen waren, werd er niet bij vermeld. Nog verder terug ging het geheugen van ene Jellert van het geslacht Wyema, dat in de zestiende eeuw in Marum en Tolbert woonde. Het betrof hier schapen die de Overleidijk in de buurt van Frieschepalen

waren overgestoken. Zijn vader, Benne Wyema, was grietman. Meer dan 50 jaar geleden, zo meldde Jelle, wachtten vaders' mannen de Friese schapen. Jelle had zelf meegeholpen. Een lucratieve bezigheid omdat voor ieder beest een vergoeding werd ontvangen.

13. VREEMDE OGEN DWINGEN

Het laten ontstaan van zogenaamde kampen (gedegeneerde akkers) vlak achter de boerderij was een eerste aanpassing aan de veranderde omstandigheden. Het gaan wonen aan een secundaire ontginningsas was als tweede aanpassing ingrijpender. Daarna volgde de aanleg van een leidijk. Al deze maatregelen, voortvloeiend uit bedrijfsbehoud, werden gedaan op *eigen* initiatief. De komst van de jonkersfamilie Van Ewsum naar Midwolde bracht bemoeienissen *van buiten af* in de randveenontginningen met zich mee. De vanuit Nienoord geïnitieerde commerciële turfwinning zou een stempel gaan drukken op de handel en wandel van Tolberter en andere boeren.

In tegenstelling tot het Brabantse land kwamen hertogen en graven in de Ommelanden niet voor. Dat betekende niet dat de bevolking zonder uitzondering gelijk en vrij was. Edelen en mensen met bepaalde erfelijke voorrechten waren nauw bij het bestuur betrokken. Er was zelfs een groep die zichzelf boven het maaiveld deed uitsteken: de jonkers. Hun macht en die van de hoofdelingen, waar zij uit voort waren gekomen, is door Prof. I.H. Gosses in 1933 schilderachtig getypeerd als 'niet anders dan een staatsrechtelijk onkruid, uit zichzelf opgeschoten op een veronachtzaamd terrein, waar geen koning of een vertegenwoordiger des konings de groeier wilde flora beteugeld had.'

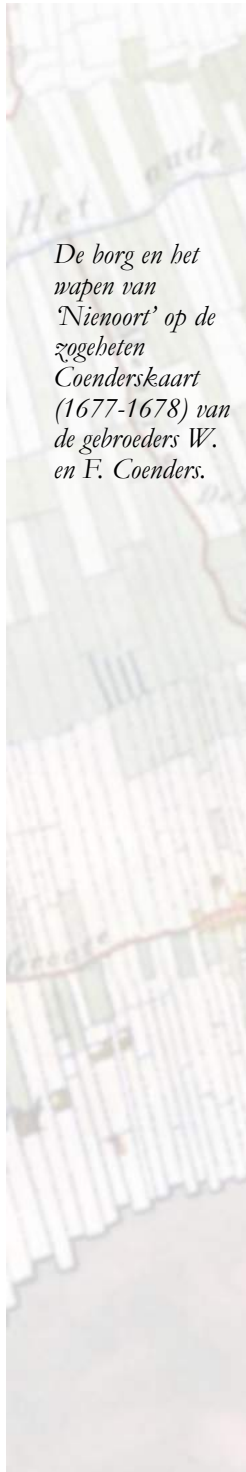
Van steenhuis naar borg

Hoofdelingen kwamen voort uit 'eigenerfden'. Naast eigen grondbezit beschikten zij over een legertje huurlingen en konden zij zich de bouw van een steenhuis veroorloven. De opkomst hiervan liep parallel met de kunst van het stenen bakken, de kloostermoppen. Steenhuisen werden in de veertiende eeuw gebouwd als verdedigingsstorens. De voedselvoorraad werd er bewaard. Het waren de oudste

Het steenhuisgedeelte, links van de groene lijn in de foto van het Iwema Steenhuis te Niebert (2005). In vergelijking met het oorspronkelijke steenhuis is het dak tijdens een verbouwing verlaagd en aan de hoogte van de aangebouwde schuur aangepast.

De borg en het wapen van 'Nienoort' op de zogeheten Coenderskaart (1677-1678) van de gebroeders W. en F. Coenders.

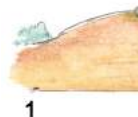
type borgen. Het woord 'borg' komt van bergen = zich geborgen, veilig voelen. Een torenachtig gebouw als toevluchtsoord. Niet om in te wonen. De landerijen ten noorden en ten zuiden van het Iwema Steenhuis werden bewerkt vanuit twee in de buurt staande houten boerderijen. Dit enige bewaard gebleven steenhuis in de provincie Groningen is later tot boerderij verbouwd. Wie het omstreeks 1400 als een van de eerste stenen gebouwen aan 't Pad heeft laten bouwen, is niet bekend.

De vele borgen, die het Noordererf ooit hebben gesierd, zijn bijna alle voortgekomen uit verbouw van een steenhuis. Twee uitzonderingen op deze regel zijn het Iwema Steenhuis en de borg Nienoort. Voordat er plannen waren het Iwema Steenhuis tot borg te verbouwen, kwamen de jonkers Van Ewsum in Vredewold 'ten tonele'. Nienoort dulde geen concurrentie, met als gevolg dat dit steenhuis een steenhuis bleef. De borg Nienoort was nieuw: het 'nieuwe oord' (= Nienoort) ten opzichte van het 'oude oord' (= de Oldenoert in Middelstum). Daar ging geen steenhuis aan vooraf. In Tolbert is hoogstwaarschijnlijk een steenhuis afgebroken om met de (oude) stenen ervan een (nieuwe) borg te bouwen. In HAN wordt in 1521 of 1522 melding gemaakt van de verkoop van een steenhuis door Bonne Bolkema aan Wigbold van Ewsum sr. Die betaalde er 112 arendsguldens voor. De naam Bolkema komt in het schotregister van 1540 onder Tolbert niet meer voor. Nog wel in Malijk onder Marum.

Tot hier en niet verder

De overgang van landbouw op commerciële turfgraverij was voor de Van Ewsums een logische stap eind vijftiende eeuw. Het veenkoloniale kanalenstelsel ten zuidwesten van Midwolde en de bijbehorende lintbebouwing van Leek en Zevenhuizen waren daar ooit zichtbare gevolgen van. De invloed van Nienoort op de randveenontginningen Tolbert, Niebert en Nuis is minder goed waar te nemen. Deze was groot en uniek tegelijk. Er zullen weinig locaties zijn geweest waar een bijna volledige agrarische nederzettingvorm 'van buiten af' is opgekocht om het bijbehorend hoogveenmoeras 'van binnen uit' commercieel te verturven. Daar waar het veld niet 'losgekoppeld' kon worden van de overige landen in de opstrek, werd het geheel gekocht. Het recht van opstrek was nadelig voor Nienoort. Bezitsverhoudingen veranderden; van zelfstandige ondernemer werden vele boeren Nienoordse meier. Dat waren huurboeren, die werkzaamheden voor de Nienoordse 'veenjonkers' verrichtten. Enkelen, zoals de Auwema's in Tolbert, konden overname voorkomen. Ludolf

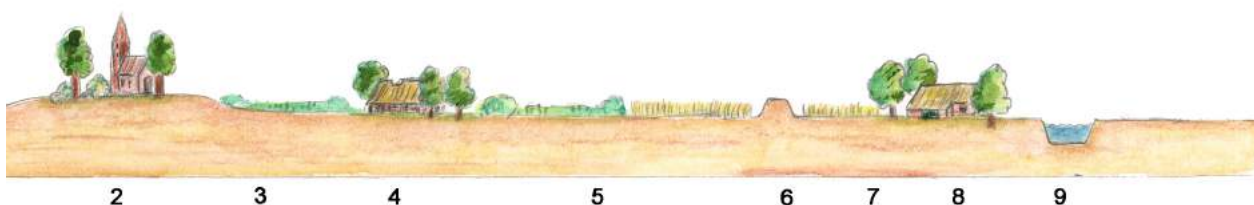
Coenders te Nuis bond zelfs de gewapende strijd aan tegen Nienoord. Toen Coenders een vaarweg van zijn Coendersborg naar het Bolmeer liet graven om turf af te kunnen voeren, beschouwde Nienoord (= Georg Wilhelm von Inn- und Knyp-hausen) dat als een economische bedreiging. Een restant van dit kanaal is nog zichtbaar aanwezig aan de zuidzijde van het Coendersbos. Daarmee moet de leidijk ooit doorsneden zijn geweest. Na enig wapengekletter, waarbij Coenders een kanon inzette en een schans opwierp, werd enkele jaren later in de rechtszaal een 'gelijkspel' uitgesproken.

Een gedeelte van het kanaalpand op het terrein van de Coendersborg (vanaf de Jonkersvaart gezien, 2007).

De grootste wijziging was echter dat vanaf nu (= het midden van de zestiende eeuw) op Nienoord bepaald werd waar de eindgrens van de opstreckende percelen kwam te liggen. De borgbewoners stelden de ontginningsruimte vast, een grens tussen agrarisch en economisch handelen. Het was gedaan met het op eigen gezag aanmaken van nieuwe veenakkers.

Bij de start van de randveenontginningen was de eindgrens de gewestgrens, de 'Swarte Riet' of de Leke. Die leek aanvankelijk nog zo ver weg. Met de komst van de Van Ewsums en hun navolgers werd eerst het Leekster Hoofddiep (vanaf 1558), daarna de Veldstreekwijk (vanaf ongeveer 1700) en tenslotte de Jonkersvaart (1815-1820) de eindgrens. Omdat aan weerszijden van de Jonkersvaart turf gegraven werd, kwam de eindgrens nog verder in noordelijke richting te liggen: de lengte van de opstreckende percelen onder Tolbert, Niebert, Nuis werd 'ingekort' tot de leidijk.

*Een dwarsdoorsnede van de Vredewoldse situatie met betrekking tot de situatie na de commerciële turfgraverijen ten noorden van de Jonkersvaart in de negentiende eeuw:
1 = laagveenrivier, 2 = de primaire ontginningsas, 3 = tot kampen gedegenerende akkers, 4 = de secundaire bewoningsas, 5 = akkerboom, 6 = de leidijk, 7 = het afgegraven hoogveenpakket ten zuiden van de leidijk, 8 = boerderijen aan het Achterdiep, 9 = de Jonkersvaart.*

Boven: Het open hoogveenontginningslandschap vanaf de Grouwweg, richting de Jonkersvaart (2007).

Onder: Het meer besloten houtsingellandschap bij de Coendersborg in Nuis (1999).

De Carolieweg en de Grouwweg vormen nog steeds een afscheiding tussen twee verschillende landschapstypen. Ten noorden ervan bevindt zich het randveenontginningslandschap met opstreckende percelen, sinds het midden van de achttiende eeuw voorzien van houtsingels. Het landschap ten zuiden ervan is meer open ten gevolge van een negentiende-eeuwse hoogveenontginningen vanaf het Achterdiep en de Jonkersvaart.

14. LANDSCHAPSTAAL

In de middeleeuwen waren boeren niet bekend met het kadaster. Ieder perceel had een naam, ongeacht of het een gebruikskavel, onland of een opvallende plek in het landschap was. Met de invoering van het kadaster in 1832 was het administratief gedaan met de veldnamen. In de volksmond bleven zij nog heel lang in zwang.

De duurzaamheid ervan was groot.

De koopdrift van Nienoord bracht voor eigenerfde boeren gevolgen met zich mee. Een bijverschijnsel was dat namen van landerijen en mensen moesten worden vastgelegd. Waar onroerende goederen werden verkocht, geruïld, gehuurd of gescheiden, waren gegevens noodzakelijk bij het opmaken van een officiële transactie. De namen van percelen en waar die lagen, sprongen daarbij in het oog. In de 'duistere' middeleeuwen vormden al die namen een symbolische orde, opgeslagen in het collectief geheugen van de agrarische gemeenschap. Sinds de komst van Nienoord werden die op papier vastgelegd.

Ten aanzien van de onroerende goederen werd de taal van het landschap omgezet in landschapstaal. Verschillende benamingen waren reeds ingeburgerd. Dat was vooral te danken aan de manier van kijken naar natuur en landschap. Dat gebeurde veel gedetailleerder dan wij nu doen. Kleine verschillen in bodem, vegetatie en grondwaterstand waren daarbij van belang. Deze werden door de middeleeuwse mens niet alleen waargenomen, zij leidden tot een gevarieerd gebruik ervan.

Middeleeuwse topografie = landschapstaal

Toponiemen (= namen van onroerende goederen) hebben een grote duurzaamheid. Dat is bij de invoering van het kadaster in 1832 gebleken. Historisch grondgebruik is er vaak uit af te leiden.

Thematisch kunnen veldnamen ingedeeld worden in rubrieken als fysiografie (natuurbeschrijving); ecologie (de leer van de betrekkingen tussen dieren en planten en hun omgeving); functie en gebruik; ligging en topografie, waarbij windrichtingen veelvuldig in samenstellingen voorkomen (zoals in Oosterma en Westeripyngevenne); eigendom; prehistorie; middeleeuwen;

grenzen. Veldnamen zijn dikwijls samenstellingen van een eigennaam en een soortnaam (bijvoorbeeld in benamingen als het Frymaveen en de Memekamp, waarin Fryma en Meme respectievelijk een familie- en een mansnaam zijn). Meerdere thema's kunnen daarbij een rol spelen. Eigenschappen van een stuk land, die het onderscheidden van de rest, kwamen vaak voor. Daarbij valt te denken aan hoogteligging (met omschrijvingen die kunnen eindigen op -ga, -gast of -holm), vegetatie (de Stykelvenne, waar veel distels groeien) of het voorkomen van een bepaalde diersoort (de Haesenacker). Akkers werden eveneens beoordeeld op hun vruchtbaarheid of weerbaarheid. In groenlanden speelden vegetatie of zompigheid een belangrijke rol.

De genoemde en nog volgende benamingen zijn ontleend aan het HAN en het boek 'Een vergeten plattelandselite' (EVP). Het schotregister van 1540 is voor EVP een belangrijke bron geweest. Dat was een lijst voor de verponding (= grondbelasting) waarin alle landgebruikers in het Westerkwartier zijn opgetekend. Uit onderzoek van deze cijfers is gebleken

dat in 1540 in Vredewold meer dan 90% van de bedrijven kleiner was dan 50 grazen (= 25 ha.). Boerderijen met 100 grazen (= 50 ha.) kwamen in het

'De Meent Scheer' als veldnaam ten noorden van Tolbert op een kaart uit het vierde kwart van de zeventiende eeuw.

Broekbos in een zompig gebied aan de Carolienweg (2007).

Groenland ten zuiden van de Matsloot bij 't Kret (2000).

Een zogenaamde 'rueskenvenne' aan de Caroliëweg bij Diepswal, waar de pitrus welig tiert (2007).

hele gebied niet voor. Bijna 100 jaar later, in 1630, was 80% kleiner dan 50 grazen. Een enkele boer had in dat jaar de beschikking over 50 tot 100 grazen (= 25 tot 50 ha.) land. De gemiddelde bedrijfsgrootte bedroeg 24,55 gras (= ongeveer 12,25 ha.). In Niebert en Nuis bleef het gemiddelde onder de 20 grazen (= 10 ha.).

De volgende opsomming is willekeurig en niet volledig. Namen, die betrekking hebben op Tolbert, komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Groen- of hooiland:

Grazen maatland, mat of matten hooiland, grazen hooiland, de Rueskevenne (genoemd naar de veel voorkomende vegetatie van biezen of pitrus), een mat hooiland de smytshorne te Nuis (hoorn, horn als verhoging in het landschap of als hoek: de hoek van de smid of waar de smid woont). Een venne is oorspronkelijk een weiland. De naam bouwvenne komt ook voor: een stuk weiland waar een akker van is gemaakt. Zogenaamde 'gemene' weiden zijn gemeenschappelijk in gebruik.

Bouwland:

Een heerd lands, akkers land, de olde weersakker, het zuiderland (ten zuiden van de Dwarsgrouw), westerse en oosterse akkers, wilde akkers ('ackeren') en wilde dwarsakkers (wild = nog woeste grond). 'In de Valge' werd gebruikt als plaatsaanduiding. Met een valge, ook wel als valg geschreven, werd vast bouwland bedoeld.

Het veld:

Akkers veenland, roeden veen, enig veen, enige veenderijen, venen, een stuk Harckema-veen, enige strepen veen, een val veen, buerfeen (= buur-veen, gemeenschappelijk), akkers veen, Groote Veene en het Hayemaveen. Van het 'arme slymme unbequame venelandt' viel niet veel te verwachten.

Kampen als gedegenerende akkers of weilanden:

Hingstekamp (waar de hengsten liepen), Blauwkamp (= begroeiing met blauw gras, voorkomend zowel op vochtige, veenachtige gronden als in slechte weiden en lage hooilanden).

Plaatsaanduidingen:

Bij den drechtschen wegh, ten zuiden van de holtwal, aan de kerkwegh onder Malijk (ook wel lijkweg genoemd), de Rondweg bij Malijk, bij de landscheiding, in de Westerhammen (een ham = een aan water gelegen weiland of een hoek aangeslibd land). Leegte en del of dellen betekent laagte: in de Lyndellen = de laagte bij De Linde. Bij de Swarteweg (onder Nuis) betekent 'swart' (= zwart) grens, net als in bijvoorbeeld Zwartendijk, Zwartewater en Zwartemeer). In de 'lantscheydinge die Swarte Ryth' is 'ryth' hetzelfde als 'riet': een natuurlijke waterloop of stroompje. Zie ook 'Oude Riet'. Op plaatsen waar plantensoorten groeiden, die een negatieve invloed hadden op de kwaliteit van de hooilanden, werd wel eens van 'Fuylrijt' gesproken.

Diversen:

Het Spijkerboor onder Nuis (= genoemd naar de vorm van het perceel), woldland (= begroeid met bos). 'Up ende utgaende landt, guedt ende quaedt' laat aan duidelijkheid wat kwaliteit betreft niets te wensen over. In het 'buermanteland' zit twee keer het begrip 'gezamenlijk' opgesloten: buurland en mandelig.

Gewijzigde omstandigheden deden zich vroeger niet van de ene dag op de andere voor. Dat blijkt uit verschillende omschrijvingen van exploitatievormen. Uit mededelingen als 'nat' en 'droog' erf, een 'korte' of 'lange' opstrek, een 'leeg' of zelfs een 'slim leeg' veld valt niet af te leiden welk proces gaande is. Dat ligt anders wanneer een weide 'met heide belopen' is, of er is sprake van 'vergraven akkers' en een 'half veld'. 'Vergraven' of 'half vergraven', dus ook 'half veld' geeft aan dat de veenlaag geheel of gedeeltelijk is verdwenen. De omstandigheden voor akkerbouw waren er inmiddels ongunstig. Hetzelfde gold voor een weiland waarin heide de boventoon ging voeren. Zo moet het een bonte schakering van gebruikslanden en (tijdelijk) in onbruik geraakte of opgeheven percelen, achter elkaar in de opstrek gelegen, zijn geweest. Meestal allemaal van een eigen (veld)naam voorzien.

Hoewel de auteurs van 'Een vergeten plattelandselite' geen onderzoek hebben gedaan met betrekking tot randveenontginningen, komen zij in een voetnoot op blz. 14 van hun boek tot de volgende opmerking: "Het lijkt er op dat de dorpen Niebert, Nuis en Malijk als hoogveenrand-nederzettingen ontstonden. Kenmerkend is dat men bijvoorbeeld in 1540 in Niebert en Nuis nog in roeden en niet in grazen rekende, naar de breedte van de opstrekken. De lengte der kavels kon zo'n vijf tot zeven kilometer belopen." Een roede is volgens het Groninger Woordenboek een lengtemaat van ongeveer 10 meter. Veel van de hiervoor genoemde veldnamen wijzen in de richting van bedoelde (randveen)ontginningen.

'Mijlyck' (= Malijk) op een kaart uit het vierde kwart van de zeventiende eeuw. In 'Malijk' betekent 'ma' weiland; 'grasland dat 's winters onder water loopt'. De toevoeging 'lijk' staat voor laagland. De 'lijkweg' onder Malijk is de weg naar de laaggelegen landen, hoogstwaarschijnlijk ten noorden van de zandrug die als ontginningsas diende.

15. NAMEN IN EN OM TOLBERT

In verschillende bronnen komen vanaf het begin van de zestiende eeuw Tolberter namen en veldnamen voor. Namen van mensen waren in die tijd nog niet eenduidig. Het komt voor dat die binnen dezelfde bron op verschillende manieren worden geschreven. Die schrijfwijze uit de bronnen HAN en EVP is aangehouden. De Tolberter landschapstaal staat in de navolgende bloemlezing cursief gedrukt.

Tolberter benamingen in het veld

In 1481 verkopen de gebroeders Eme en Dathe Yeltatema aan Gheert Lubbertszoen vier akkers veenland, gelegen naast *vicarieland te Olderbarth*.

Een vicarie is een fonds dat gevormd wordt door de jaarlijkse rente uit geestelijke goederen. Hieruit wordt een vervanger van de pastoor (vicaris) onderhouden. Vicarieland kan gerekend worden tot de goederen van kerkelijke oorsprong. Monnickenland, Pastorielanden, Priesterhoorn en het zogenaamde Hilligenland (hillig = heilig; Hilligenland is land dat van de kerk werd gehuurd) kwamen elders in Vredewold als kerkelijke veldnamen voor.

Wobbe Bonnema had in 1540 vijf mansmat in de *Tolberter ham*, een aan het water gelegen weiland. Welk water dat was, wordt niet vermeld.

In 1551 verkopen Focke Sunnynghe en Sijberth, zijn echtgenote, aan Beetke van Raswert, weduwe Van Ewsum, *tien roeden veen te Tolbert aan de Swarte rijth*. Focke Sunninge gebruikte in 1540 tien mansmatten land onder Tolbert.

Reyna, de dochter van Dathe Wyssens, verkoopt in 1551 aan Beetke van Raswert, weduwe Van Ewsum, enig veen *onder Tolbert aan den Nieuwen Leijdijck en de Swarte Rijth*.

Jellert Wijema, Grete en Benno hun zoon verkopen in 1551 aan Beetke van Raswert, weduwe Van Ewsum, en haar zoons Johan, Christoffer en Wigbolt van Ewsum, *acht roeden veen te Tolbert aan de Leidijk*. Jellert Wyema gebruikte in 1540 vijfendertig mansmatten onder Tolbert. Weduwe Grete verkocht in 1564 een jaarlijkse rente van 3½ Emders guldens uit de door haar zelf gebruikte heerd te Tolbert, die Jellerts eigendom was geweest.

In 1556 verkoopt Bonne Bonnema aan Wigbolt van Ewsum en Geerttruijdt

Beetke van Raswert, geportretteerd in het midden van de zestiende eeuw (foto John Stoel).

van Wijlich, zijn echtgenote, drie roeden veen te Tolbert naast der graven veen en de Swarte rijth.

Beetke van Rasquert was in 1554 overleden. In 1556 moest de commerciële turfgraverij nog beginnen. Dat hier over 'gegraven veen' gerept wordt, kan alleen voor eigen gebruik zijn geweest of dat het door de monniken van Ter Heijl op 'verboden grond' werd gestoken. In 1562 verkopen Sijwert Fossema en Beenthie, zijn echtgenote, aan Wigbolt van Ewsum

enig veen onder Tolbert aan de Leidijck. Siewert Fossema bezat in 1540 land onder Midwolde en Tolbert. De boerderij Ykemaheerd moet onder Tolbert hebben gelegen. Een kerkstoel in de Tolberter kerk hoorde daar voor een deel bij. Harcke Fossema woonde vermoedelijk onder Nuis op de Wester Fossemaheerd.

Wigbolt van Ewsum en Iwo Auwema 'wisselen' (= ruilen) enige venen, *gelegen ten zuiden van Oldebert.* Dat er bij eigenerfde boer Auwema sprake was van *wisseling* der venen in plaats van verkoop had alles te maken met hun onderlinge verstandhouding. Hierover meer in hoofdstuk 16.

In 1628 verkopen Assuerus Kroon, Rikke Gokema en Geertje, echtlieden, een stuk *Harcckemaveen onder Tolbert, gelegen ten zuiden van het diep,* aan Kaspar van Ewsum, heer te Nienoort, Vredewold en Noordwijk. Met 'het diep' zal het Leekster Hoofddiep worden bedoeld. Dit stuk veen heeft wellicht daar gelegen waar zich nu de nieuwbouwwijk Oostindie ontwikkelt.

Pieter Hilles en zijn zusters Martje en Hille Hilles verhuren aan Johan Jacobs Nijdinga en Agnieta Harckema, echtlieden te Tolbert, zeven matten hooiland, genaamd *de Swaeg, onder Tolbert.*

In 1718 verkoopt Antje Halbes, weduwe van Hindrik Jans, aan Jan Tieerts Ypema een heerd lands *in den Holm onder Tolbert* met behuizing enz. Hiervoor ontvangt de verkoopster een som geld en twee matten hooiland in de noordham onder Niebert.

Tjeert Ibema en Martien Alberts verruilen in 1766 zes grazen lands te Niebert tegen vier grazen lands en twee grazen lands, *de Tjugen genaamd onder Tolbert,* toebehorende aan Roelef Jannes en Foske Jans.

De leidijck onder Tolbert op een luchtfoto uit 1996. De Carolieweg, gelegen op deze leidijck, had lange tijd geen 'aftakking' naar de Kromme Kolk op Diepswal en liep door via de huidige Oude Carolieweg (geel gemarkeerd).

In 1799 verkopen de kinderen van Bonne Sijbes en Trijntje Harms aan mevr. A.M. Graafland, weduwe v. I. en K. (= von Inn- und Knyphausen), een stuk veen, gelegen *in de Holm onder Tolbert*.

De Hoofdstraat in Tolbert, richting De Holm (omstreeks 1920).

Op de drempel van de negentiende eeuw vindt er een omslag plaats in de Nienoordse verveningen. Van koopdrift is dan geen sprake meer. Nienoord gaat zelfs, door omstandigheden gedwongen, stukken veen verkopen. Aankopen worden ná 1800 niet meer gemeld.

Eigenerfden uit ‘Een vergeten plattelandselite’

Eigenerfden waren geen pachters of keuterboeren. Zij konden over een eigen erf en landerijen beschikken. Zij bouwden heerden waaraan, afhankelijk van de grootte, verschillende rechten verbonden waren. Eigenerfden waren publieke figuren in het dorp. Soms hadden zij bekendheid in de directe omgeving of zelfs in Stad en Ommeland. Iemands betekenis was sterk afhankelijk van het aantal hectares groen- en akkerland. Rechtspraak was met dat grondbezit verbonden. Onder Tolbert worden de volgende eigenerfden genoemd: Auwema, Bolkema, Bonnema, Fossema, Freyema, Gratema, Harckema, Hayema, Marsema, Sunckema-Sunninge en Wyema.

Bonne Bolkema verkoopt in 1521 of 1522 een steenhuis te Tolbert aan Wigbolt van Ewsum sr., voor 112 arendsguldens. Van Ewsum heeft twee steenhuisen gekocht om de stenen ervan te gebruiken voor de bouw van de borg Nienoord. De mogelijkheid bestaat dat dit steenhuis hiervoor gebruikt is, omdat het hier niet om aankoop van (veen)land gaat. In het schotregister van 1540 komt de naam Bolkema in Tolbert niet meer voor. Wel in Malijk onder Marum.

In 1524 had Hemko Sunckema geld nodig. Daarom verkocht hij een jaarlijkse rente van vier arendsguldens uit de Sunckemaheerd te Tolbert. Hemko gebruikte in 1540 drieëntwintig mansmatten land onder Tolbert. In 1540 is ook sprake van Sunckemawier te Tolbert, groot elf mansmatten. Itke Mennens was de gebruiker. Popke Sunckema verkocht, om dezelfde reden als Hemko, een jaarlijkse rente van 7½ arendsguldens uit al zijn goederen te Tolbert. Dat gebeurde in 1566.

Meit Bonnema had viskorven (fuiken), waar hij elke morgen naar keek. Behalve boer en visser was Meit ook grietman. In 1512 verkocht Meit Bonnema 5 grazen maatland, dat buiten de Matsloot lag in de Bonnemaheerd.

Uvo Harckema gebruikte onder Tolbert veertig mansmatten land. Sicke (II) Harckema wordt in 1540 ook genoemd als gebruiker van land onder Niebert, Tolbert, Midwolde en Lettelbert. Uvo was van hen tweeën de toonaangevende boer. Zij doen in 1549 afstand van de rechten op het gestoelte in de kerk van Tolbert behorende bij de Harckema- en Hayemaheerden. Van Bonne Harckema wordt in 1595 de Wymaheerd onder Tolbert, alsmede een derde deel van de ouderlijke boerderij, executoriaal verkocht. Reenke Harckema en echtgenoot Reiner Wissinge waren eigenaars van de Sunckemaheerd onder Tolbert.

Er wordt geprocedeerd over hooi dat Sicke van het door Ricke Popkes gehuurd land had gehaald. In 1621 volgt een proces over koren dat door Sicke Harckema op 'gewaltlijker wijze' uit het Harckema-steenhuis was gesmeten. Tevens was er nog een kwestie over mest. Sicke en Ricke procedeerden over van alles en nog wat. Zo ook over het steenhuis dat bij de Harckemaheerd hoorde. Uiteindelijk werd in 1628 vermeld dat Ricke eigenaar was van de 'Harckemabehusinge'. Die bestond toen uit een steenhuis of borg met twee benedenruimten daaraan getimmerd en een achterhuis. Sicke (III) Harckema woonde hoogstwaarschijnlijk op de Traan onder Midwolde.

De boerderij Sintmaheerd te Tolbert, de huisplaats waar ooit de familie Sunckema woonde. De foto is gemaakt in 1981.

16. HOE AUWEMA 'NIENOORD' WEERSTOND

Niet iedereen danste naar de pijpen van Nienoord. Ludolf Coenders uit Nuis liet het bij het Bolmeer zelfs op een gewapend conflict aankomen in 1669. De Auwema's uit Tolbert stelden zich diplomatieker op. Ondanks de ongeëvenaarde macht, die de Van Ewsums vrij snel na hun komst naar Vredewold bezaten, wist deze Tolberter eigenerfde-boerenfamilie zich goed te handhaven.

De dorpenrij (van Nuis tot en met Oostwold) op de zandrug Vredewold op een kaart uit het vierde kwart van de zeventiende eeuw. Huis 'Auma' (= Auwema, ten oosten van de Tolberter kerk) en het huis 'Ewsum of de Nije Noort' (ten zuiden van Tolbert en Midwolde) als 'huizen van stand' die in dit hoofdstuk aan de orde komen. Op de inzet huis 'Auma'.

Van 1413 tot 1731 woonden er Auwema's op de Auwemaborg, ten oosten van de Tolberter kerk aan de weg naar Midwolde. Toen Wya Jarges-Auwema de borg in 1731 verruilde voor landerijen in Noord-Groningen hoorden daar 92 en een half gras land bij. Een gras is als oppervlaktemaat ongeveer een halve hectare.

Hoewel de landerijen door de randveenontginning in de opstrek in zuidelijke richting steeds verder van de borg-boerderij kwamen te liggen, bleven de Auwema's hun eerste woonstede aan de primaire ontginningsas trouw. Een deel van de oorspronkelijke gracht is bij het huidige huis nog zichtbaar.

Iwe of Ivo Auwema wist het in de zestiende eeuw meestal zo te regelen dat datgene, waarop hij meende recht te hebben, hem niet ontkwam. In 1567 liet hij zijn venen opmeten. Van Ewsum kreeg ook niet alle veen in eigendom, want drie jaar eerder hadden de heren nog veen geruild. Dat was opmerkelijk, omdat het elders overal tot aankoop was gekomen. Of Auwema zelf aan het winnen van het 'bruine goud' is begonnen, valt te betwijfelen. Hij heeft daartoe wel de mogelijkheid gehad. Hij kreeg van Van Ewsum het recht eventueel gewonnen turf door de 'Nieuwe Schipsloot' (= het Leekster Hoofddiep) af te voeren. Ieder ander zou daarvoor hebben moeten betalen. Nadat het erfgrietmanschap op de Midwolder borg terecht was gekomen, traden verschillende Auwema's op als grietmannen voor Nienoord. Op het Auwemahuis rustte geen grietenijrecht. De grietman was tot 1795 het hoofd van rechtspraak en bestuur in een grietenij, een rechtsgebied dat meerdere dorpen kon bestrijken.

Of het nu om het recht jacht- en windhonden te houden of om het bezit van een molen handelde, er werd steeds een ‘eigen’ oplossing met de Auwema’s overeen gekomen. Zo had Auwema een molen. Van Ewsum was van mening dat het alleenrecht ‘op de wind’ uniek was en bij Nienoordborg hoorde. Om dat te bewerkstelligen, werd de molen van Auwema in 1547 gesloopt. In ruil daarvoor kreeg Iwo Auwema de toezegging alle graan zoals rogge, gerst, haver en mout voortaan kosteloos op de molen van Nienoord te malen. Deze verrees aan de huidige Nienoordsingel, daar waar de laan vanaf de borg richting Midwolde eerst een scherpe bocht links en direct daarna een scherpe bocht naar rechts maakt. De (Oude) Zuiderweg van vroeger kwam bij de voormalige molenlocatie uit. Voor de Auwema’s was dat de kortste verbinding met ‘hun’ molen.

De molen van Nienoord aan de weg tussen de borg en Midwolde (op een kaart uit het vierde kwart van de zeventiende eeuw).

Met uitzondering van de Auwema’s kregen andere Vredewolders wel te maken met de zogenaamde molendwang. Het was de verplichting voor iedere boer, die op het grondgebied van de heer woonde, zijn koren – tegen betaling – op de molen van de heer te laten malen. Een van de vele voorbeelden van machtsdenken op de Nienoordborg.

Toen ‘Auwema’ in 1712 werd verkocht, maakten de brug en de inrijpoort plaats voor een dam en een hek. De bomen aan de singel werden geveld. Verkoopster Bouwina Auwema protesteerde hier tegen. De ‘borgh’ was in haar ogen te veel een ‘gemene burenlplaats’

De gracht is het enig overgebleven element van de voormalige Auwemaborg. Op het terrein stond in 1895 een boerderij (foto links).

Het huidige huis staat op de onderste foto (2004).

(= gewoon huis) geworden. Zij eiste schadevergoeding, die gedeeltelijk werd verleend. Niet lang daarna stonden er nieuwe bomen. Onder het motto ‘goed voorbeeld doet goed volgen’ is de Auwemalaan nu de meest bomenrijke straat op de grens van de

boven: een landweg bij Tolbert, waar het een lust is te wandelen langs het lage hout, waar tusschendoor de weiden liggen te glanzen in 't sappig groen.

De 'Auwemalaan' als zandweg in zuidelijke richting gefotografeerd in 1935. De foto staat vlak bij de locatie waar nu de rotonde in de Auwemalaan, Oldebertweg en Zuiderweg is gelegen.

dorpsbebouwing van Leek en Tolbert. Eeuwige roem de Auwema's: een 'eigen oprit' van hun akkers die onder de familienaam zou uitgroeien tot de drukste verkeersader vanaf Tolbert in zuidelijke richting en vice versa.

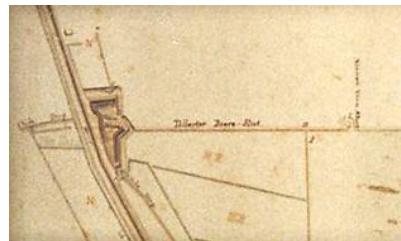
De bomenrijke Auwemalaan in 2002.

17. 'GLUREN BIJ DE BUREN' IN 1800

In de hal van de borg Nienoord hangt een kaart uit 1800, getiteld **KAART VAN DE LEEK, DE NIENOORT, TOLBERTER TOGT, &C.:** Deze is uit de tijd dat de borg nog bij de 'oude luister' behoorde. Het huidige gebouw is van eind negentiende eeuw, nadat er in 1850 een brand had huisgehouden. Voor Tolbert een belangrijke beeldvormer, zonder dat het dorp en bijbehorende randveenontginningen op de kaart te zien zijn.

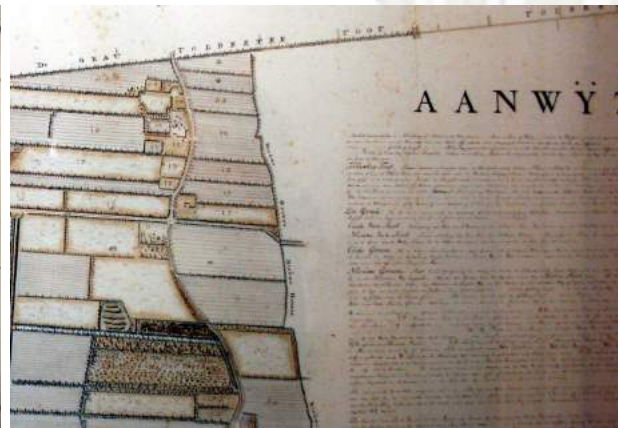
De Tolberter Tocht is eeuwen lang de grens geweest tussen de randveenontginningen vanuit Tolbert en Midwolde. Het kaartbeeld dat op de kaart uit 1800 getoond wordt, ligt volledig in de Midwolder opstrek. Ondanks dat levert 'gluren bij de buren' interessante informatie op met betrekking tot het Tolberter land ten westen van de Tolberter Tocht. De waarde zit vooral in de bijgevoegde handgeschreven teksten, die een derde deel van het geheel in beslag nemen. Onder vermelding van **AANWYZING** – in hoofdletters geschreven, maar met puntjes op de Y en de I – worden ten aanzien van het kaartbeeld eveneens 'de puntjes op de i gezet'. Belangrijke gegevens over de

toestand in de (Tolberter) velden en de afstroom van het hemelwater staan daarin vermeld. Het noorden op de kaart is rechts gelegen. De letterlijke tekst uit de AANWYZING met betrekking tot Tolbert wordt hierna, inclusief het vreemde gebruik van leestekens, afkortingen en werkwoordsvormen, cursief weergegeven.

*Foto links:
De kaart in de hal
van de borg
Nienoord (2002).*

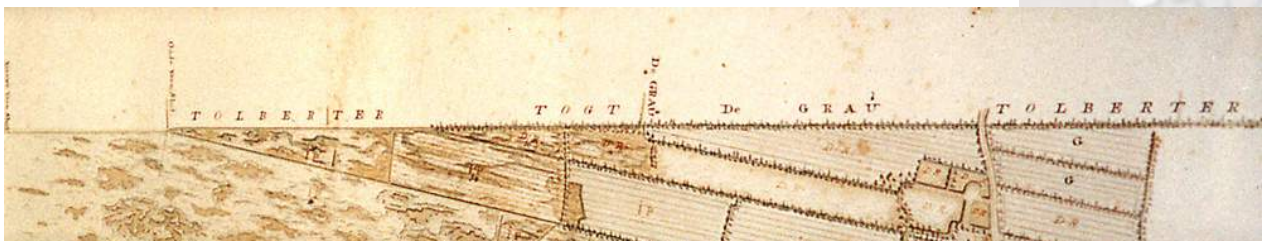

In de verklaring van enkele kleine letters, die op de kaart niet terug te vinden zijn, wordt de *Publike* of *Heere weg tusschen Midwolde, Tolbert en de Leek* genoemd. Daarna is de Tolberter Tocht even 'hoofdonderwerp'. Volgens van Dale is een 'tocht' een poldersloot; een kunstmatige, althans genormaliseerde waterleiding die het water, komende van hein- of kavelsloten, afvoert. Een heinsloot is een afscheiding tussen verschillende erven.

*Door gebrek aan
ruimte was de
kaart niet in z'n
geheel te foto-
graferen; vandaar
de schuine stand.*

Tolberter Togh *Deeze zedert onbeuglijke tijden de Karspelzwette tusschen Tolbert en Midwolde, is teevens eene gegraavene waterloop ter ontlasting van het Hemelwater van Veenen en Landen; Zij stroomt N N W (= noord-noordwest) aan en stort zich in de Blink Sloot, van waar het water naar de Mensema Hooijweg en bijlangs dezelve in de Matsloot loopt, die Oostwaart afzakt, en bij Ematil in het Trekdiep valt: Daar deeze togt in een regte linie gegr: (= gegraven) in de oudst gecultiv: (= gecultiveerde) landen de Karspel zwette uitmaakt, is het te vermoeden dat deszelfs verlengde S S O (= zuid-zuidoost) aan die der Veenen of Woeste Velden onder die Karpelren gelegen, heeft moeten bepalen: Mooglijk is deeze wel tot aan eene door de Natuur of Arbeid gefixeerden algemeenere afscheiding met een grup die in 't Veen door toezakking al spoedig onkenbaar heeft kunnen worden doorgetrokken geweest; men vind althans in de*

*Rechts een deel van
de kaart uit 1800
met iets meer
'AANWYZING'.*

Wat voorheen de Nieuwe Veenstoot van Tolbert was, is nu een deel van het Molenkanaal in Leek (2004). Daar waar het Molenkanaal een bocht naar links maakt, stond ooit de middelste van de drie windwatermolens. Het bijbehorende molenaarshuis had

tot de afbraak in 1970 als adres: Molenkanaal C 47, Tolbert.

Tolberter Boeresloot (dus bij Jan Annes genoemd) het zelfde Verticale Doorsnijdingsvlak weder. Ook deese zoogenaamde Tolberter Boere Sloot zal zeer waarschijnlijk voor Karspelr zwette moeten gehouden worden; Men heeft mij wel omtrent de Wolve Schans, een andere en weder veranderde; alzoo een Oude en Nieuwe Karspelr scheiding aangewesen; van uit onregelmaatige variabele zoude men kunnen vermoeden, dat de Eerste aanmaakers van landen bijlangs het Hoofd Diep omstreeks de Wolveschans, of bij toeval of naar betrekking of belang, hun land onder een of ander Karspelr Schat Register hebben aangegeven, en men hier om eene grens hunner landen, voor Karspelr scheiding genomen hebbe.

‘Belasting betalen, maar niet te veel’, dat zal de leuze geweest zijn in die tijd. Op Diepswal hadden de toenmalige boeren kennelijk de mogelijkheid voor het kerspel te kiezen met het mildste ‘belastingregime’. Wat het meeste voordeel bood, wonen en werken onder Midwolde of Tolbert, werd er niet bij vermeld.

De Tolberter Tocht werd, volgens de AANWYZING, vanuit de westelijk daarvan gelegen Tolberter landen en velden met water gevoed door drie afzonderlijke waterlopen. Hiervan zijn hele kleine stukjes aan het kaartbeeld toegevoegd. Net genoeg om te bepalen waar deze hebben gelegen en hoe ze destijds heetten:

De Grau Na de naam waarschijnlijk een gegravene of door arbeid geholpene waterloop; stort zich in de Tolberter Togt; zij zoude langs dien togt; haar naam tot aan den Suidr weg behouden; het fonder in de Voet Passage daarover liggende zoude het Graumfonder genoemd worden (Jan Popkes)

Oude Veen Sloot Ontlasting van water uit de Veenen, in den Tolberter Togt. Voor minder dan een halve Eeuw was de Tolberter Togt maar hier aan toe; naderhand is dezelve verder opgemaakt of doorgegraven tot aan den

Nieuwen Veen Sloot Thans ontlasting van Veen water der Tolberter Velden. Men heeft den Dam Z doorgestoken, waar door het Tolberter veen water in de zoogenaamde Boeresloot gestort word en na de Gravt van de Wolve Schans &c te hebben doorlopen door den mond van het Oude Diep word geloost.

De Nieuwe Veen Sloot maakte vanaf 1805 deel uit van het Molenkanaal. Dat is nu in Leek het traject vanaf de kruising Georg Wilhelmiaan - Watermuldersweg tot en met de bocht naar links bij het speelveldje aan de Beetke van Rasquetstraat.

Het Oude Diep is in die jaren een waterloop, die vanaf de Wolfeschans ten noorden van het Leekster Hoofddiep en Leek loopt en waarvan het water bij Nienoord in het Leekster Hoofddiep komt. Ten noorden en ten zuiden van de Nieuwe Veen Sloot stroomt het water in twee verschillende richtingen af. Aan de noordzijde via de Tolberter Tocht en de Matsloot naar het Hoendiep. Aan de zuidzijde gaat het door de Tolberter Boere Sloot, het Oude Diep en het Leekster Hoofddiep naar het Leekstermeer. In beide gevallen komt het water in de Waddenzee terecht.

De Tolberter opstreklijnen zijn ouder dan die van Midwolde. Dat is zichtbaar door het verschil in de hoek waaronder die vanuit Midwolde ten opzichte van die van Tolbert in het land zijn gelegd. Daardoor liepen de Midwolder opstrekkingen als het ware ‘dood’ op de Tolberter Tocht. Dat de Midwolder percelen daardoor aan de zuidzijde schuin afliepen en aan het eind niet meer dan een voet (= ongeveer 30 cm) maten, is op de kaart goed te zien. ‘Puntige’ percelen wat vorm betreft. Hoe die Midwolder landen eruit zagen, blijkt uit de volgende zinsneden in de AANWYZING:

- *de Stukken met 9 en 10 gemerkt voor weinig beter dan **Woesten Veengrond** te behouden zijn;*
- *waarvan de Stukken 11. 12. 13. 14. nog **genoegzaam ruwe Veenen** zijn;*
- *het Stuk gemerkt * dat op het **Veld zelve** van het **woeste Terrein W 17** van Jan Annes onafgescheiden is;*
- *W 17 Plaats van Jan Annes met derzelver **Woest Veen-veld** en W 17 het **woeste Veenveld** is, waar op de huisjes X,Y, door Jan Annes gebouwt; omtrent deese huisjes is eenige uitgestrektheid **toegemaakt land**, dat niet genoegzaam afgescheiden zijnde, op deezē kaart niet geteekent is.*

Het zijn allemaal termen met een hoog randveenontginningsgehalte. Hiermee is niet gezegd dat de situatie aan de Tolberter zijde van de Tolberter Tocht in 1800 precies hetzelfde was. Groot kan het verschil niet geweest zijn. Steeds weer een andere omschrijving voor een perceel, waarvan wij zouden zeggen dat het onontgonnen veengronden zouden zijn. Waar sprake is van ‘toegemaakt land’ is van de veengrond een akker gemaakt.

Van de voormalige Tolberter Tocht zijn nog twee ‘delen’ zichtbaar: de George Wilhelmiaan in Leek en de sloot achter de tuinen van de woningen aan de Briklaan. Tussen Nienoordstrand (Briklaan) en De Linde is de Tolberter Tocht nog steeds een zichtbare grens tussen voormalige Midwolder en Tolberter landen.

18. TOLBERT EN OMSTREKEN IN 1821

Na de komst van de Van Ewsums en hun navolgers gaan de randveenontginningen, met gevolgen voor het bouwland, de groenlanden en het veld gewoon door. Het ‘Nyen Oorter veen’ wordt vanaf het midden van de zestiende eeuw vanaf twee kanten

De militair-topografische kaart van Huguenin uit 1821, kaartblad 23.

Het bouwland is wit; weide- en hooilanden zijn groen; het bos is geel; de heide is bruin-paars genlekt; het hoogveen is donkerbruin; de turfgraverijen zijn roodbruin.

zienderogen kleiner. In 1821 wordt ons de mogelijkheid geboden daar een beeld van te vormen. In vogelvlucht en op basis van een gesymboliseerde werkelijkheid: een gedetailleerd kaartbeeld, in kleur.

De militair-topografische kaart van Huguenin, in 1821 getekend, geeft voor het eerst een totaalbeeld van de randveenontginningen onder Tolbert, Niebert en Nuis: de verschillende exploitatievormen, waar de wegen liepen, de huizen stonden en de bomen groeiden. Met behulp van kleurverschillen (in de vorm van een legenda) was het landschap op grondgebruik ingevuld. De Huguenin-kaart bood een k(l)eurig beeld.

Kerken zijn te herkennen aan een rode +. De ‘Groote weg van de Lemmer naar Groningen’ – verderop als ‘Groote weg’ omschreven – liep in 1821 langs Nuis, Niebert, Tolbert, de Oude Postweg en Enumatil naar de stad Groningen. Ieder huis staat afzonderlijk op de kaart, behalve waar van verdichting in dorpen of steden sprake is, zoals in Tolbert en Leek. Tolbert doet in het begin van de negentiende eeuw wat grootte betreft niet onder voor Leek.

De onderlinge verhouding van de drie exploitatievormen weide- en hooiland, bouwland (akkers) en het erachter liggende veld is per opstrek zichtbaar. Hoe die drie zich tot elkaar verhouden, verschilt per boer. Ten zuiden van de ‘Groote weg’ ligt verhoudingsgewijs meer bouwland. Aan de noordzijde ervan overheersen de groengronden. Huguenin ‘schetste’ in 1821 al een beeld van het inmiddels karakteristieke coulisselandschap. Kleine stipjes op de perceelgrenzen staan voor bomen. Ten noorden van Tolbert, aan weerszijden van de ‘Mensinga Hooiweg’, houden de houtsingels ineens op. Daar werden de gronden te nat en dan dienden sloten als veekeringen en perceelscheidingen.

De verspreide behuizingen zijn bijna allemaal voorzien van boompartijen: gele vlekjes aan de achterkant van de behuizingen. Bospartijen zijn schaars tussen Tolbert en Nuis. Van het Coendersbos is nog geen spoor te bekennen.

Er lag in 1821 nog een groot heide-hoogveengebied. Aan de ‘Jonker Vaart’, waar eigenlijk vanaf het Achterdiep werd ontgonnen, hadden de turfgraverijen een aanvang genomen. Van de 17 zijwijken, die aan het Achterdiep zouden verschijnen, zijn inmiddels vier gereed. De Tetswijk, meest rechts gelegen op de kaart, is nog steeds zichtbaar.

De behuizingen aan de ‘Groote weg’ onder Niebert en Nuis zijn op de vingers van één hand te tellen. De meeste staan aan de secundaire bewoningsas, als onderdeel van **het pad**. In de ‘Zuiderhoek’ en ten noorden van de ‘Groote weg’ tussen Niebert en Nuis komt verspreide bebouwing voor. Plaats voor nieuwe opstrekken was er niet. De enige mogelijkheid, waardoor het aantal boerderijen zou kunnen groeien, was het opdelen van een opstrek. Dat gebeurde zowel in de lengte als in de breedte. De komst van keuterijen was daarmee ingezet. Vanaf halverwege Nuis en Niebert tot aan Tolbert is de loop van zowel ’t Pad als het Holmerpad onduidelijk. Aan het Holmerpad staan volgens Huguenin vijf behuizingen.

Rondom het wegpatroon uit 1821 zijn vanaf links-onder, met de wijzers van de klok mee, foto's afgebeeld van: De Hoofdstraat in Tolbert in de richting van De Holm (1905); De Hoofdstraat in Tolbert vanaf de Mensumaweg (1914); De Hoofdstraat in Tolbert vanaf de kant van Midwolde (1905); De Zuiderweg in Tolbert, vanaf het Schoollaantje richting de Hoofdstraat (1905).

Tolbert ligt in 1821 op een kruispunt van (vier) wegen. Dat zal de aantrekkelijkheid als vestigingsplaats door de eeuwen heen positief beïnvloed hebben. De 'Mensinga Hooiweg' is de enige op de kaart die van een naam is voorzien. Een naam die nog steeds, zij het anders geschreven, gebruikt wordt.

De dorpsbebouwing is compact. Er is sprake van een dorpskern, die we nu als het centrum kunnen beschouwen. Het moet een bomenrijk centrum zijn geweest, aangezien 't Oldebert' bijna geheel in de kleur geel is gehuld. Oude ansichten leveren daarvan rond 1900 het bewijs.

Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde van het dorp is sprake van bosvorming. In het schoolmeestersrapport uit 1829 wordt dat eveneens duidelijk gemaakt. Op de vraag "Welke bossen zijn daar?" wordt geantwoord: "Men heeft hier het schoone groote eiken Bosch Auwema, een sieraad in het verschie van het dorp. Ook zijn hier nog al eenige eiken- en dennenbossen, doch van kleineren omvang, toebehoorende aan den Heer J.H. Leuringh."

Bij de r van 't Oldebert op de kaart buigt de (roodgekleurde) Zuiderweg naar rechts (Leek) en naar links (Midwolde). Een wit pad gaat rechtdoor, in oostelijke richting. Hierlangs kon de Nienoordmolen aan de Nienoordslaan bereikt worden. Boer Auwema zal daar regelmatig gebruik van hebben gemaakt. 'Zuiderweg' is niet de weg naar het zuiden, maar de weg ten zuiden van de Hoofdstraat (tussen Tolbert en Midwolde) gelegen.

Het toenmalige bomenrijke dorpscentrum van Tolbert. De linker foto is de Hoofdstraat ter hoogte van de kerk in de richting van De Holm (omstreeks 1920). Op de rechter foto staat links De Postwagen en is aan de rechter kant van de weg het voormalige veemarkterrein gelegen (1905).

De Auwemalaan, een smalle strook met aan weerszijden bomen getekend, loopt in het begin van de negentiende eeuw vanaf de borg 'Auma' al bijna door tot het Molenkanaal.

Niet eerder was zo een gedetailleerd kaartbeeld vervaardigd van de Vredewoldse randveenontginningen en opstreckende verkavelingen. Een goede basis om er zelf een beeld bij te vormen, dat per individu zal verschillen. Elf jaar later, in 1832, verschenen de eerste kadasterkaarten.

19. UITZONDERINGEN OP EEN REGEL

Wie de dorpsontwikkelingen van Niebert en Nuis door de eeuwen heen gaat verklaren aan de hand van betrouwbare kaartbeelden uit de eerste helft van de negentiende eeuw, kan gemakkelijk tot de conclusie komen dat het ooit allemaal aan 't Pad of de Oude Weg moet zijn begonnen. Aan de primaire ontginningsas, de huidige provinciale weg, stonden in 1821 op de kaart van Huguenin nauwelijks boerderijen en andere huizen. Dat zou tegen het einde van de negentiende eeuw veranderen als uitzondering op een regel: 'terug van weggeweest'.

De kerken van Niebert en Nuis aan de huidige provinciale weg en alle andere bebouwing aan het Holmerpad, 't Pad, Oude Weg en Malijkse Pad. In de Vredewoldse randveenontginningen was dit in de negentiende eeuw de eindfase van een lang, historisch proces op basis van ontginningen, die in de middeleeuwen een aanvang hadden genomen. De hiervoor beschreven ontwikkelingen vanaf de tiende eeuw tonen dat aan. Te lang, en niet

door onderzoek gestaafd, is aangenomen dat **het pad** de primaire ontginningsas was. Verschillende benamingen zijn daar ooit aan gegeven. Van 'binnenweg' naast 'buitenweg' tot eerste bewoningsas, van kerkenpad tot oudste verbinding door Vredewold passeerden de revue. **Het pad** is wel oud, maar niet het oudste!

Verwarring alom, die onder andere is gevoed door plaatselijke uitzonderingen op de regel dat randveenontginningen gekenmerkt worden door een of meerdere definitieve verplaatsingen. In de loop der eeuwen kregen die hun beslag. Roderwolde en Koekange zijn daar voorbeelden van.

Een fragment van de kaart van Huguenin uit 1821 met daarop de situatie rond Roderwolde.

Roderwolde en Koekange

De toenmalige kerk van Roderwolde stond in 1821 niet in het dorp, maar eenzaam en alleen op wat ooit de meest noordelijke Rowolmer ontginningsas moet zijn geweest. De kerklocatie is op de kaart van Huguenin aangegeven met een rode + bij de laatste e van de plaatsnaam 'Rhoderwolde'. Het dorp is door voortschrijdende ontginningen, maaiveldddaling en wateroverlast geleidelijk opgeschoven in de richting van een zuidelijker gelegen plek: de huidige locatie. Op dit kaartbeeld is dat ten westen van de 'Waalborg'. Koekange heeft een identieke ontwikkeling gekend. In Roderwolde en Koekange zijn de secundaire bewoningsassen 'uitgegroeid' tot hoofdlocaties, de huidige bebouwde kommen. De kerken zijn daar, respectievelijk in 1831 en 1834, als laatste bouwwerken vanaf de primaire ontginningsas aan toegevoegd.

Niebert en Nuis

Van een definitieve opschuiving is het onder Niebert en Nuis nooit gekomen. De kerken staan weer 'in het gelid' zonder dat die zelf verplaatst zijn. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw heeft een verschuiving in bebouwing plaatsgevonden in de richting van de primaire ontginningsas. Dat is weer terug naar waar het ooit begon, naar de wortels van Niebert en Nuis. Een 'opschuiven' in noordelijke richting, zonder dat de bebouwing aan de secundaire bewoningsas daardoor verdween.

*Een dwarsdoorsnede van de Vredewoldse situatie na het opschuiven van de bebouwing in noordelijke richting: 1 = aan de primaire ontginningsas kwamen in Niebert en Nuis de kerken weer 'in het gelid' te staan, 2 = aan de secundaire bewoningsas, **het pad**, bleven boerderijen staan. De bebouwing aan de Carolieweg en de Grounweg en de inmiddels gebouwde boerderijen binnen verschillende opstrekken zijn op deze doorsnede niet in beeld gebracht.*

De huidige provinciale weg bood als vestigingsplaats meer mogelijkheden voor burgers, neringdoenden en anderen. Boerderijen staan er nu ook (weer). **Het pad** was ook niet geschikt om tot ontsluitingsweg uit te groeien. Als oude verbindingsweg tussen de daaraan gelegen boerderijen ademt het nog steeds een (laat)middeleeuwse sfeer. Terecht, omdat **het pad** als secundaire bewoningsas ooit een belangrijke schakel in het bedrijfsbehoud voor de Vredewoldse boeren in de randveenontginningen was.

In Niebert staat een informatiebord met betrekking tot het historisch pad tussen Marum en Niebert (2007).

Tolbert, net even anders

Waar Niebert en Nuis een uitzondering op de regel van definitieve verplaatsingen vormden, is de dorpsontwikkeling van Tolbert weer een uitzondering op die uitzondering. Veranderend landschap in de directe omgeving had hier geen invloed op ligging van 'de oude buurt'. Vanaf het begin en altijd op dezelfde locatie gelegen, vond boerderijverplaatsing ten westen van het dorp plaats. Het Holmerpad, als secundaire bewoningsas ooit een noodzakelijke aanpassing in de agrarische bedrijfsvoering, heeft wel eens de status gekregen die De Holm verdiende. Daar stonden de eerste boerderijen. Niet aan het Holmerpad.

In tegenstelling tot in Niebert en Nuis zijn het Holmerpad en de Zuiderweg niet aan Tolbert en de Tolberter kerk 'voorbij' gegaan. Zij bogen beide af in de richting van het dorp, als door een magneet aangetrokken. Waar in Niebert en Nuis de kerken lange tijd eenzaam aan de primaire ontginningsas hebben gestaan, stond die van Tolbert nooit 'uit het gelid'; altijd 'omringd' door boerderijen en andere behuizingen. Tolbert is in 1025 jaar veranderend landschap immer de 'Olde Berth' gebleven.

De Holm op een luchtfoto uit 1996.

De boerderijen aan de onderkant van de foto stonden midden twintigste eeuw nog aan het Holmerpad.

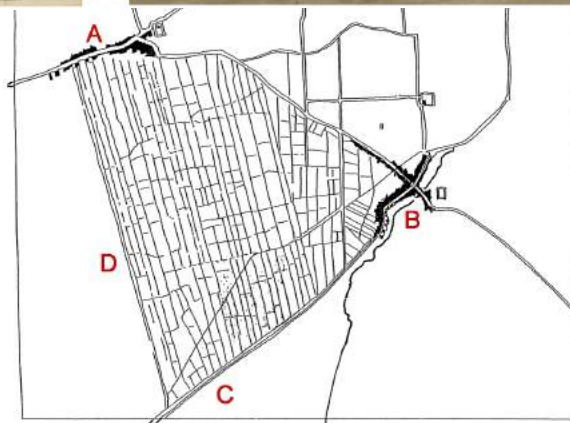
20. GROEN WORDT ROOD

Tolberter en andere boeren in de Vredewoldse randveenontginningen hebben de afhankelijkheid van de natuurlijke omstandigheden eind negentiende eeuw definitief van zich afgeschud. Wat eeuwenlang op wederzijdse beïnvloeding uitdraaide, is vanaf die tijd eenrichtingverkeer. Machines, scholing en kunstmest luidden de beheersbare fase in. Prikkelraad maakte houtsingels overbodig. Dat het door houtwallen gevormde coulisselandschap er nog is, komt voort uit natuur- en landschapsbeschermende maatregelen. Ten zuiden van Tolbert is daar niets meer van te zien ten gevolge van een niet-agrarische bestemming, die aan dat gebied is gegeven.

Op een schetskaartje uit het begin van de twintigste eeuw is een groot, min of meer open gebied tussen Tolbert (A), Leek (B), het Leekster Hoofddeep (C) en de Tolbertervaart (D) zichtbaar. In 2005 is met het voltooiën van de woonwijk Wolfeschans het laatste stukje 'groen' tussen A, B, C en D definitief 'rood' geworden.

Foto links: De Hoofdstraat in Tolbert omstreeks 1935. Op de ANWB-richtingaanwijzer is afstand tussen Tolbert en Leek 2,5 km. Op de rechter foto dezelfde richtingaanwijzer, met daarachter de Zuiderweg richting Leek (omstreeks 1950).

Eind negentiende, begin twintigste eeuw gaven allerlei 'nieuwigheden' de agrarische geaardheid van Tolbert nog extra elan. In 1851 was er al een windkorenmolen gebouwd. De Tolbertervaart (1906) diende mede voor de aan- en afvoer van landbouwproducten. Veevervoer gebeurde vanaf dat moment eveneens per schip. (Jaar)markten, waar beesten werden

verhandeld, waren er al vanaf 1770. Met de komst van de Drachtster tram in 1913 werd op hoogtijdagen een extra ‘veetram’ ingezet. Die stopte op verzoek bij de boeren voor het huis. Tussen 1916 en 1970 ‘draaide’ aan de Tolbertervaart een zuivelfabriek, de ‘LIJEMPF’, een groot, markant gebouw. In 1892 had de samenwerking tussen de boeren al geresulteerd in een ‘Coöperatieve Landbouwvereniging Tolbert en omstreken’.

De zuivelfabriek 'LIJEMPF' op de maquette van het dorp Tolbert in de periode 1900-1930 (foto Roelof Feringa, 2003).

Van een randveenontginning was in Tolbert en elders op Vredewold al langere tijd geen sprake meer. Een exploiteerbaar heide(veen)veld ontbrak. De akkerbouw had daardoor afgedaan. Een enkel maïsveld valt nog waar te nemen. Maïs als veevoer betekent akkerbouw in dienst van de veehouderij. Ten opzichte van de randveenontginningen was dat een ommekeer. Kan er trouwens geen variant maïs gekweekt worden waarbij de opbrengst gelijk blijft, maar de hoogte niet boven een halve meter uitkomt? Dat voorkomt vooral in de (na)zomer visuele aantasting van het Vredewoldse houtsingel- of coulisselandschap.

In de vijftiger jaren van de vorige eeuw begonnen de eerste Leekster dorpsuitbreidingen zich af te tekenen. Weiland werd nieuwbouwwand. In het begin bepaalden Midwolder lijnen de Leekster dorpsuitbreiding. Door steeds verder westwaarts te bouwen, werden met de aanleg van de GeorgeWilhelmlaan – op of vlak naast de Tolberter Tocht – Tolberter (opstrek)lijnen richtinggevend voor de toekomstige nieuwbouwwijken. Tolbert en Leek zijn aan elkaar ‘gegroeid’ door het hanteren van de kaasschaafmethode. Leek nam steeds een nieuw ‘plakje’ Tolberter land. Het laatste ‘plakje’ voormalige randveenontginningsgebied, gelegen tussen de Auwemalaan en de Tolbertervaart, kreeg Tolbert zelf op zijn brood. Omdat de boeren hierin ooit de strijd hadden aangeboden met de

natuurlijke elementen, kwam in de dorpsuitbreiding van het plan 'Sintmaheerdt' een 'agrarisch' stratenplan wat naamgeving betreft. Terug naar de tijd waarin Tolbert nog een echt agrarisch dorp was: Vijfakkers, Oude Hof, Hofstede, Spant, De Deel, De Baander, De Gol, Het Gebient, De Swing, 't Oelbred, De Gorn, 't Emmerik, 't Kaarnhuus en De Staal.

In namen als Beelen, De Eekholt en De Boskamp is de aanwezigheid van geboomte in dit gebied te herkennen. Auwema (Auwemalaan) en Sunckema (Sunckemalaan) zijn namen uit de late middeleeuwen. De familienaam Leuring (Leuringslaan) op de boerderij Sintmaheerdt duikt in 1726 voor het eerst op. De Pastoor Hopperlaan en Pastorije verwijzen

Het gebied ten oosten van de Tolbertervaart in 1975. De luchtfoto is het noordelijke deel van het inmiddels bebouwde gebied ten zuiden van Tolbert, tussen de Auwemalaan en de Tolbertervaart (foto 1996).

naar de oudkatholieke parochie die Tolbert ooit geweest is. De rest van het stratenpatroon in de woonwijk Sintmaheerdt is gerelateerd aan de commerciële turfgraverij. De invloed van de dadendrang van Nienoord op het dagelijkse leven van de Tolberter eigenerfden is weergegeven in straatnamen als Veenderij, Bolster, Klink, Splitting, Turfring, Kruisven, Vallaat, Waterman, Heihorst en Dal.

In de dorpen Niebert en Nuis schampt nieuwbouw 't Pad en de Oude Weg. De voorheen agrarische

ruimte tussen de primaire ontginningsas en de secundaire bewoningsas is daar volgebouwd. Ten zuiden van de Hoofdstraat in Tolbert is door woningbouw, industrie en wegaanleg het Holmerpad vanaf de kerk tot aan de Tolbertervaart volledig weggevaagd. Enkele markante boerderijen zijn voor de aanleg van het industrieterrein 'Oldebert' gesloopt.

Hoewel in de vijftiger jaren van de twintigste eeuw het Holmerpad tussen de Tolbertervaart en de Halbe Wiersemaweg grotendeels is verdwenen, zouden herstelwerkzaamheden daar tot een 'tweede' leven van het Holmerpad kunnen leiden. Geen agrarische functie meer, maar een cultuurhistorische en toeristische!
De gemeente Leek stuurde sinds de zeventiger jaren van de twintigste eeuw geen ambtenaren meer 'op pad' om het verplichte onderhoud te

Niebert en omstreken vanuit de lucht in 1996. Ten zuiden van de huidige provinciale weg is een gedeelte van 't Pad geel gemarkeerd.

Een boerderij aan het voormalige Holmerpad, die in 1980/81 is afgebroken ten behoeve van het industrieterrein aan de Feithsweg in Tolbert (foto 1975).

controleren. Het Holmerpad was namelijk een ‘schouwbaar’ pad. Iedere aanwonende had de plicht zijn deel in goede staat te houden. Toezicht verdween en gebrek aan onderhoud verscheen. Aanwonende boeren keken er niet of nauwelijks meer naar om. Na verloop van tijd werd het Holmerpad, voorheen secundaire bewoningsas en kerkenpad, bij de eigen percelen getrokken. Een smalle strook, met belangrijk cultureel erfgoed uit de randveenontginning, ging hiermee verloren.

21. HET ONTSNAPTE LAND?

“Wat de geschiedenis en ook de geschiedschrijving op dit moment bedreigt, is niet het gebrek aan belangstelling, integendeel zelfs. Het is ook niet de variëteit in al of niet politiek correcte uitgangspunten waarmee het verleden wordt bekeken. Het is bovenal de weigering om werkelijk in het gecompliceerde en vaak pijnlijke bestaan van onze voorouders door te dringen, de afsluiting voor iedere mogelijke ervaring uit het verleden, het alleen maar denken en leven vanuit het bolwerk Hier en Nu.”

Dit citaat van Geert Mak uit *‘De goede stad’* (2007) tekent de strijd die onze voorouders tegen de natuurlijke elementen in de randveenontginningen hebben geleverd. Mak is een schrijver die het landschap probeert af te stoffen, uit te lichten, te beschrijven en te begrijpen. De stand van het land stemt hem niet vrolijk. Er is een gebrek aan historisch besef. Er wordt slordig omgegaan met wat er van het verleden rest. In het najagen van nieuwe ervaringen zijn hele stukken van ons land door planologische stuurlaarsheid lelijk en chaotisch geworden. Er staat ons nog veel te wachten. Er gaat nog veel meer op de schop. Nederland is volgens hem werk in uitvoering.

In *Het ontsnapte land* (1998) – zonder vraagteken – speelt Geert Mak met tijd en herinnering. Het boekje heeft betrekking op het gebied tussen Schiedam en Zaandam. Zou net zo goed van toepassing kunnen zijn geweest op het nu nog open gebied tussen de Tolbertervaart en de Halbe Wiersemaweg. Het toegevoegde vraagteken in dit titelhoofdstuk heeft alles te maken met een mogelijke toekomstige (gedeeltelijke) invulling van dit gebied. Open landschappen worden steeds schaarser. De ‘verrommeling’ van Nederland wordt inmiddels onderkend. Ondanks dat gaan eeuwenoude natuur- en cultuurlandschappen, die in een proces van meer dan duizend jaar zijn ontstaan, soms in luttele jaren onherstelbaar op de schop. Het gebied ten westen van de Tolbertervaart komt hier sinds 2007 voor in aanmerking. In het ‘Structuurplan Leek/Roden’ (2007) wordt aangegeven dat de houtsingels het uitgangspunt vormen voor nieuwe bebouwing. De folder wil zelfs doen geloven dat het een uitgangspunt is dat de bestaande kwaliteiten van een gevarieerd landschap behouden blijven en dat nieuwe waar mogelijk worden ontwikkeld. Termen als ‘buurtjes met een dorps karakter’, ‘dorps wonen’ en ‘landelijk dorps wonen’ kunnen niet verhullen

Tolbert vanaf De Holm in 1950.

Het fietspad langs De Holm op de voormalige tram-baan (2007).

dat met het toekomstig ‘ontspannen wonen en werken in groene dorpen’ ten westen van de Tolbertervaart een 1025 jaar oud randveenontginnings-landschap aan verstedelijking ten onder gaat. Dat is een strook, waarin vijf elementen, gerelateerd aan de Tolberter randveenontginning, ‘opgeslagen’ liggen. Alle leveren een bewijs dat het land hier voortdurend in staat van verandering verkeerde.

1. De Holm

Van de primaire ontginningsas is het wegdek op De Holm aan de tijd aangepast. In de negentiende eeuw verhard tot ‘kunstweg’ is na 1984 ook de tot fietspad getransformeerde trambaan geasfalteerd. De Holm was de plek

Een luchtfoto uit 1996. Rechtsboven de dorpsbebouwing van Tolbert; daaronder het industrieterrein 'Oldebert'; rechts van het midden, van boven naar beneden, de Tolbertervaart als scheiding tussen bebouwing en open groen.

Het Holmerpad 'begint' aan de Tolbertervaart bij de gele pijl. In de tweede opstrek van links is de loop van het voormalige Holmerpad in de lichtere kleur van de bodem af te lezen (zie gele pijl links).

waar de eerste kolonisten zich vestigden die van Tolbert de 'oude buurt' hebben gemaakt. Het beeld van lintbebouwing is er nog steeds.

2. Het Holmerpad

Ten zuiden van De Holm liggen nog 'splinters' van het Holmerpad. De boerderijen die er nu aan liggen, hebben allemaal een eigen ontsluiting naar de primaire ontginningsas. Omdat stuwende krachten verantwoordelijk waren voor opeenvolgende transformaties bleef de landbouwers aan De Holm op den duur niet veel anders over dan hun heil 'hogerop' (= zuidwaarts) te zoeken; de enige manier om hun bedrijf draaiende te houden. Met een beetje goede wil is deze ruim zeshonderd jaar oude secundaire bewoningsas in ere te herstellen. Lopend of op de fiets van de Tolbertervaart tot aan Marum over een pad, waar het lijkt als of de tijd heeft stilgestaan. Het Holmerpad zou dan weer een zichtbare exponent van de middeleeuwse randveenontginning zijn. Een tweede 'leven' waard.

3. Het coulisselandschap

Ten oosten van de Tolbertervaart zijn door woningbouw houtwallen en –singels in dorpsuitbreidingen opgegaan. De elzenrijen staan nog tussen de

behuizingen, maar wie herkent ze nog als veekering? Tot het prikkeldraad die functie overnam, namen doornige hagen de functie over van de nutteloos geworden drooggevallen sloten. Bomen, die het gebrek aan onderhoud overleefd hebben, geven het landschap van toen een 'aangekleed' imago.

4. Een deel van de leidijk

Via De Zandhoogte, een toepasselijke veldnaam, kom je in zuidelijke richting uit op de Oude Carolieweg. Dat is nog steeds een stukje van de Tolberter leidijk, die door de komst van de heren van Nienoord ooit tot eindgrens van de opstrek verheven werd.

5. Het Leekster Hoofddiep

Dit kanaal werd later gegraven dan de leidijk werd aangelegd. Voor Tolberter boeren, die hun land ten oosten van de huidige Oude Carolieweg hadden liggen, werd de 'Nieuwe Schipsloot' in de tweede helft van de zestiende eeuw de eindgrens van de opstrek.

Oorspronkelijke natuurlandschappen zijn de laatste vijfduizend jaar geleidelijk beïnvloed en veranderd door agrarische systemen. Restanten hiervan zijn schaars geworden. De verstedelijkte cultuur is op meerdere locaties dominant. Daardoor verdwijnen de identiteit, de kleinschaligheid en de diversiteit van het landschap. Cultureel erfgoed, dat door eeuwenlange ontwikkelingen is ontstaan. Wanneer 'werk in uitvoering' aan dit gebied van rust en ruimte voorbij gaat, zal hier sprake zijn van *Het ontsnapte land*.

Tolbert was eeuwenlang het middelpunt in 1025 jaar veranderend landschap. Dat proces gaat door. Over 25 jaar, bij ongetwijfeld een volgende viering, ziet het dorp er weer anders uit. Of lijkt er anders uit te zien, omdat het omringende landschap is veranderd. De tijd zal het leren.

Een klein, maar kleurrijk stukje Holmerpad. Vanaf de Tolbertervaart gefotografeerd in 2002.

Geraadpleegde bronnen en literatuur, voor zover niet in de tekst vermeld:

- Alma, C., *De demystificatie van Noord-Nederland*, Groningen, Noorderbreedte jaargang 31, nummer 2, maart-april 2007.
- Braasem, W.A., *Jonkers tussen stad en wad. De Groninger borgen en haar bewoners*, 's-Gravenhage, 1983.
- Van den Brink, H., eindredactie, *Van Rottum tot Reest, natuurgebieden in Groningen en Drenthe* (hoofdstuk 'Zuidelijk Westerkwartier'), Assen, 1999.
- Brood, P., eindredactie, *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, Groningen, 1994.
- Delvigne, J.J., Van Welsenens, Chr., *Westelijk Groningen. Wording van het landschap tussen Drents Plateau en Waddenzee*, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Amsterdam, 1986.
- Delvigne, J.J., Breedveld, M., Van der Zwan, S., Routepunt 14 in *Struunroute 4, Wandelen rond Marum*, Herziene uitgave, Bedum, 2002.
- Van Dijk, A., Vlak, K., *Westerkwartier langs putto en pingo*, Groningen, 1996.
- Elerie, H., Spek, T., *Landschapstaal*, Groningen, Noorderbreedte jaargang 30, nummer 4, juli-augustus 2006.
- Formisma, W.J. (onder redactie van) e.a., *Historie van Groningen. Stad en land*, Groningen, 1967.
- Gulden Sporen. Tweede deel* ('Naar de oorspronkelijke teksten van de Toelichtingen bij de Schoolplaten voor de vaderlandse geschiedenis, van J.W. de Jongh en H. Wagenvoort, in bewerking van D. Wijbenga'), Groningen, 1975.
- Hadders, G., *De Wolfeschans in historisch perspectief*, Leek, 2005.
- Hadders, G., *Turf op de grens*, Leek, 2003.
- Houting, E., *Groninger borgen. Wandelingen door tuin en tijd*, Groningen, 2006.
- Hovinga, B., onder redactie van, *Tolbert, Het Oalderliek Dörp. Historie van het oudste dorp van Vredenvold*, Tolbert, 1983.
- Koops, L., *Stonehedge-gevoel in Lutjegast*, Groningen, Noorderbreedte jaargang 31, nummer 1, januari-februari 2007.
- Nitz, H-J., *Het veen aan weerszijden van de grens. Een vergelijking van de veenkoloniën*, in 'Grenzeloos. De identiteit van het landschap in de Eems Dollard Regio', Noorderbreedte, Groningen, 1993.
- Schuring, H., Van den Beemt, F., Van Ruiten, T. (onder redactie van), *Veranderend landschap. Op reis met oude schoolplaten*, Assen, 1992.
- Panman, M., Possel, J., *Architectuur en stedenbouw in Groningen 1850-1940*, Zwolle, 1992.
- Spek, T., *De dynamiek van het zandlandschap*, in 'Grenzeloos. De identiteit van het landschap in de Eems Dollard Regio', Noorderbreedte, Groningen, 1993.
- Spek, T., *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. De belangrijkste resultaten*, Utrecht, 2004.
- Stuurgroep Ontwerpogave Leek/Roden, *Structuurplan Leek/Roden: Ontspannen wonen en werken in groene dorpen!* (2007).
- Versvelt, H.J., Schroor, M., *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland 1819-1829*, Groningen/Veendam, 2005.
- Versvelt, H.J., *Kaarten van Drenthe 1500-1900*, Groningen/Veendam, 2004.
- De Vries, W., *Groninger plaatsnamen*, Groningen/Batavia, 1946.